

مسجد جامع و مناره بَرسِیان اصفهان

تفصیل و تصویر مدخل «برسیان، مسجد» از *دایرةالمعارف بزرگ اسلامی*، جلد ۱۱

نوشته هایده لاله

تورج خسروی جاوید

دانش‌آموخته کارشناسی ارشد مرمت بناهای تاریخی
دانشگاه آزاد اسلامی

چکیده

مسجد نیایشگاه مقدس مسلمانان و مسجد جامع به‌عنوان مسجد بزرگ شهر، مکان تعامل اهداف دینی، سیاسی و اجتماعی و نقطه کانونی شهرهای اسلامی اولیه بوده‌است. ساختار معماری شهرهای ایران دوره اسلامی بر اساس محوریت بر حول مسجد جامع و بزرگ شهر شکل می‌گرفت و دیگر آثار نیز در جوار مسجد جامع شهر جای می‌گرفتند. مسجد جامع برسیان که در روستایی به همین نام از توابع بخش مرکزی شهرستان اصفهان و در نزدیکی رودخانه زاینده‌رود قرار گرفته؛ هسته اولیه شکل روستای برسیان است و دیگر ابنیه تاریخی مهم روستا نظیر کاروانسرای صفوی، نیز در کنار مسجد قرار دارند. تاریخ‌شناسی مسجد و مناره بر اساس شواهد و مدارک موجود در اثر میسر است. آن‌گونه که در کتیبه مناره آمده، تاریخ ساخت مناره سال ۴۹۱ق؛ و آن‌گونه که در کتیبه محراب آمده، تاریخ ساخت محراب سال ۴۹۸ق و تاریخ احداث گنبد و گنبدخانه سال ۵۲۸ق بوده‌است. لذا مناره پیش از مسجد احداث شده و به‌مثابه یک میل راهنما جهت هدایت کاروانیان بوده و بعداً مسجد بدان الحاق شده‌است. آندره گدار، معمار فرانسوی، تحقیقات مبسوطی در سال ۱۹۳۰م در ارتباط با این مسجد انجام داده و این مسجد را چهارطاقی منفرد کوشک‌مانند و سرآغاز دگرگونی‌های بعدی مساجد دانسته‌است. مناره برسیان چهارمین مناره قدیمی ایران است و سازه و تزیینات آن تماماً آجری و دارای تزیینات آجرکاری متنوع نفیسی است. تزیینات محراب نیز به صورت آجرکاری و گچبری است و حاشیه محراب نیز به آیات قرآن مزین است. این اثر در اسفند ماه سال ۱۳۵۲خ با شماره ۲۶۵ در فهرست آثار ملی قرار گرفته‌است. هدف این مقاله، مطالعه و شناخت یکی از مساجد مهم عصر سلجوقی از منظر معماری، روند شکل‌گیری و جزئیات آن است که بر پایه مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای انجام شده و شناخت ساختار کلی مسجد بر اساس مطالعات تطبیقی است.

کلیدواژه‌گان: روستای برسیان، مسجد جامع و مناره برسیان، مسجد چهار ایوانی، مسجد ایرانی و معماری سلجوقی.

مقدمه

مسجد پیامبر^(ص) در شهر مدینه اولین مسجد و بنای اسلامی است، با مصالح بومی بنیان نهاده شده و معماری آن ساده است. طرح معماری آن به صورت شبستانی و فاقد عناصری نظیر گنبد، گنبدخانه، مناره و ایوان بوده است. معماران ایرانی صدر اسلام و به‌ویژه در دوره خراسانی، مساجدی احداث نمودند که طرح اولیه آن بر پایه مسجد النبی بود ولی طرح معماری اولیه مسجد را با معماری پیش از اسلام تلفیق نمودند و طرحی نو در انداختند؛ همانند مسجد جامع فهرج، مسجد تاریخانه دامغان و مسجد جامع نائین. دوره سلجوقی نقطه عطفی در تکامل مساجد ایرانی است و معماران ایرانی با افزودن عناصری نظیر گنبد، گنبدخانه، ایوان و مناره، شکل پیچیده‌تر و کامل‌تری از مسجد عرضه نمودند. خلق مسجدهای چهار ایوانی ایرانی کامل‌ترین سبک معماری مسجد بود که در این عصر تکامل پیدا نمود و از نمونه‌های آن می‌توان به مساجد جامع زواره، اردستان و اصفهان اشاره داشت. مسجد جامع برسیان به‌صورت مسجد دو ایوانه با گنبد ترکیب آجری و محراب گچبری است که نفاست تزیینات آن همانند دیگر محراب‌های این عصر همچون مساجد اردستان و زواره، و گنبد علویان همدان، شاهکار بی‌بدیل معماری است.

۱) معماری شیوه رازی

شیوه رازی، شیوه‌ای در معماری ایرانی، مربوط به سده پنجم تا آغاز سده هفتم (دوره سامانیان، سلجوقیان و خوارزمشاهیان) است. معماری این دوره را می‌توان مجموعه‌ای از تمام معماری‌های گذشته ایران دانست. در این زمان بود که ادبیات ایران نیز زنده گشت و فردوسی شاهنامه را برای ایرانیان به‌جا گذاشت که یکی از پرافتخارترین آثار ادبی تاریخ است. معماری نیز در این دوره با نغزکاری پارسی، شکوه و عظمت پارتی و ریزه‌کاری خراسانی همراه بود و مشخصات معماری گذشته را در کاربری‌های جدید به‌کار برد. در این دوره، با فراوانی انواع معماری روبرو هستیم که در آنها از معماری‌های قبل از اسلام الگو گرفته شده است. در واقع با تشکیل حکومت سامانیان در شرق خلافت اسلامی، اولین حکومت نیمه‌مستقل ایرانی تشکیل شد. حکومت طولانی این دولت باعث گردید تا نهضتی آغاز شود که به‌درستی از سوی بسیاری از محققان به‌عنوان تجدید حیات علمی و ادبی ایران دوره اسلامی نامگذاری شده است؛ دوره‌ای در حدود چهار قرن که با دولت سامانیان آغاز و با دولت خوارزمشاهیان دچار حسیض می‌گردد. علل وقوع چنین نهضتی را که حدود چهار قرن قبل از این، در چین و چهار قرن بعد از افول آن در اروپا تحت رنسانس آغاز شد؛ مورخین و جامعه‌شناسان چنین متذکر شده‌اند:

- ۱- به‌هم ریختن نظام کاستی (طبقاتی) و جایگزین شدن جهان‌بینی اسلامی به‌جای تقسیم ارثی و اجتماعی کار، موقعیت اجتماعی و روابط ناشی از آن‌ها.
- ۲- آمیخته شدن تمدن‌های متفاوت یونانی و مصری از یک سو و هندی و ایرانی از سوی دیگر، در معجونی از فرهنگ‌های محلی از بلخ تا اندلس که چون ماده‌ای خام در تفکر و جهان‌بینی اسلامی به‌هم جوش می‌خورد و تمدن و هنر اسلامی را پایه‌گذاری می‌کند. تمدن و هنری که به‌خصوص در ایران سبب تجدید حیات علمی، ادبی و هنری، و رجوع به سنتها و رفتارهای کهن می‌گردد.

۳- اختراع کاغذ در چین و رسیدن آن در قرن اول هجری قمری به سمرقند که موجب تکوین و تکثیر نظریه‌های جدید گردید.

۴- امکان برخورد آزاد عقاید مختلف با یکدیگر به‌خصوص در قرن دوم هجری قمری و نظریه‌پردازی در همه زمینه‌ها؛ علی‌رغم ستیزه‌های عقیدتی.

می‌توان چنین گفت که معماران این دوره، هدف بازگرداندن معماری ایران به قدرت ساسانی را داشتند، سعی می‌نمودند در آثار معماری این دوره، از اشکال و ترکیبات هندسی بنا برای بیان قدرت و بقا استفاده شود و نهایت تلاش خود را در ایجاد ارزشهای بصری ماندگار و بی‌نظیر به‌عمل می‌آوردند. در معماری این دوره، با گوناگونی بناها روبرو هستیم. در این دوره، همانند دوره‌های قبل از اسلام، مدرسه به‌عنوان بنایی مجزا وارد معماری شد، بناهای چهار ایوانی از نو زنده و تزیینات نیز به بناها باز گردانده شدند (حاتم، ۳۷).

۱-۱) دستاوردهای معماری دوره رازی

۱- پدید آمدن ساختمان‌هایی با کارکردهای متفاوت همچون مدارس، آرامگاه‌ها و...

۲- استفاده از طرح چهار ایوانی در بناها

۳- استفاده از طاق‌های چهاربخش، کاربندی، طاق کلبو و طاق چهار ترک

۴- ساخت گنبد به روشهای مختلف همچون گنبد رک و گسسته ناری و ابداع گنبد دو پوسته و گنبد ترکیبی با تویزه

۵- استفاده دوباره از مصالح مرغوب در بناها

۶- به‌کار بردن آجر پیشبر به دو صورت لعاب‌دار و بی‌لعاب

۷- ابداع شیوه معقلی که گره‌سازی با آجر و کاشی است

۸- به‌کار بردن نگاره‌های آجری با خطوط شکسته و مستقیم

۹- به‌کار بردن انواع گچبری‌ها در بناها

آنچه مسلم است دوره رازی را می‌توان رنسانسی برای ایران قدیم دانست که متأسفانه با حمله مغول، اکثر آثار این دوره نابود گردید و باز همچون دوره هجوم اعراب، وقفه‌ای در امر هنر و معماری در ایران پیش آمد.

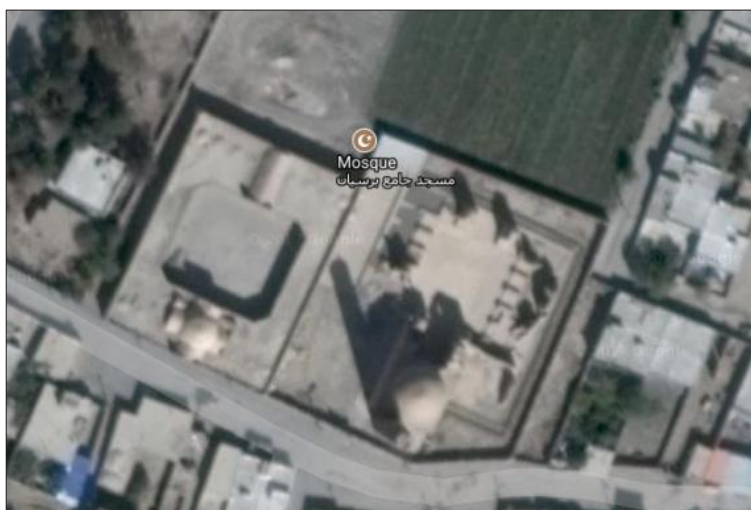
۲) موقعیت قرارگیری روستای برسیان

روستای تاریخی برسیان (تصویر ۱ تا ۳؛ نقشه ۱) در شرق اصفهان، در جلگه رودخانه همیشه زنده زاینده‌رود، در فاصله ۳۵ کیلومتری شهر اصفهان و در پایان منطقه سرسبز برآن شمالی قرار گرفته‌است. این روستای قدیمی یک مسجد جامع؛ چهار زیارتگاه به نام‌های امامزاده شاه‌مراد، امامزاده شاه‌مردان، امامزاده شاه‌لنگر و امامزاده شمس‌الله؛ و هم‌چنین یک کاروانسرای شاه‌عباسی دارد. مجموعه معماری بومی و آثار مذکور بسیار جالب توجه است. برسیان یا بارسیان - که به احتمال قوی در اصل پارسیان بوده (بهشتی، ۱۴۰) و ساکنین روستا آن را بیسیون نیز تلفظ کرده‌اند (هنرفر، ۱۲۰) - و آب‌وهوای دشتی، معتدل و خشک دارد. ارتفاع روستای برسیان از سطح دریا ۱۵۱۹ متر است. روستای تیمیارت در فاصله ۳ کیلومتری شمال برسیان، روستای جور در فاصله ۱ کیلومتری غرب آن، روستای جنبزه در فاصله ۲ کیلومتری شرق آن و روستای چم به فاصله ۱۵ کیلومتری

جنوب آن واقع شده‌اند. روستای برسیان با ساختار نسبتاً متراکم بر سر راه ارتباطی اصفهان به بندر عباس، نایین، کرمان، یزد و مشهد واقع شده (تصویر ۳) که این راه ارتباطی، روستا را به دو قسمت شمالی و جنوبی تقسیم نموده‌است. باد غالب موجود در این منطقه بادهای پاییزه و زمستانه هستند که جهت وزش این بادهای غالباً از جهت غرب به شرق است. روستای برسیان در بخش مرکزی شهرستان اصفهان با مختصات جغرافیایی ۵۱ درجه و ۵۹ دقیقه طول شرقی و ۳۲ درجه و ۳۶ دقیقه عرض شمالی قرار دارد.

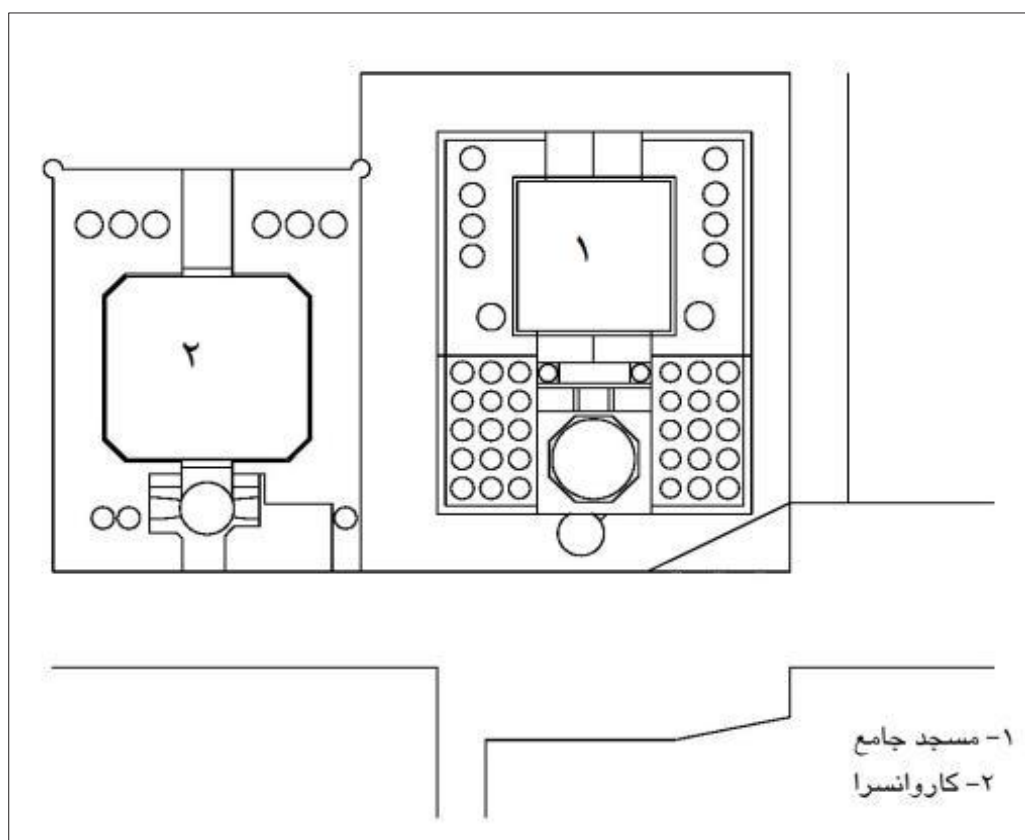
تصویر (۱) مسجد جامع و مناره برسیان و بافت اطراف آن
(مأخذ: Google Earth)

تصویر (۲)
مسجد جامع و مناره برسیان
(مأخذ: Google Earth)

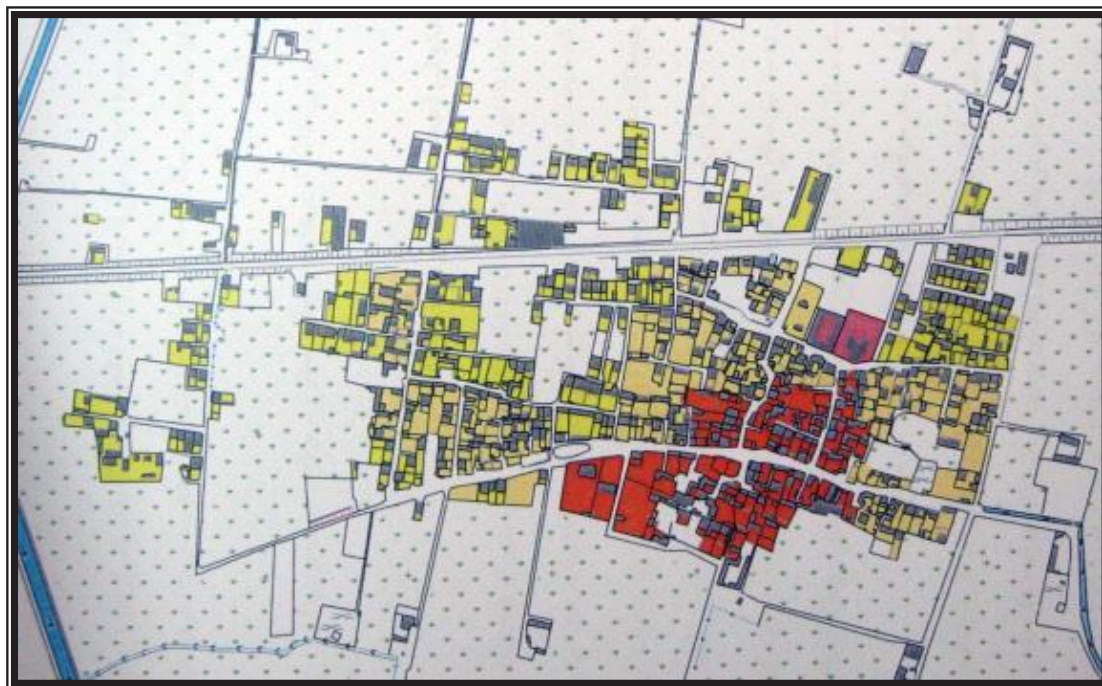
تصویر ۳) دسترسی به مسجد جامع و مناره برسیان (مأخذ: Google Earth)

نقشه ۱) پلان موقعیت مسجد برسیان (مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی اصفهان)

۳) مراحل گسترش تاریخی روستا

مرحله اول گسترش روستا (تصویر ۴) در اطراف مسجد جامع قرار دارد که به سمت مرکز بافت دهکده و جاده اصلی پیشروی نموده‌است. کاروانسرای عباسی که یکی از آثار باستانی دهکده است، در این محدوده واقع شده و بیشتر ابنیه موجود در این محدوده، مخروبه‌اند. همچنین کاربری‌های خدماتی همچون خانه بهداشت، شرکت تعاونی، دبستان، مسجد و امامزاده در این محدوده واقع شده‌اند. هسته اولیه روستای برسیان به عصر ساسانی بازمی‌گردد؛ ولی قدمت روستای کنونی از لحاظ تاریخی، بر اساس وجود اماکن تاریخی موجود در برسیان به عهد سلجوقیان می‌رسد. روستای برسیان قبلاً محل زندگی قوم پارس بوده و به همین دلیل پارسیان نام گرفته؛ که بعد از آن به پرسیان و سپس در اثر گذر زمان، حرف (پ) به حرف (ب) تغییر شکل داده و نام کنونی برسیان ساخته شده‌است. در عکس هوایی سال ۱۳۴۱، روستای برسیان از مسیر رودخانه فاصله زیادی دارد؛ ولی در تصویر هوایی سال ۱۳۸۱، روستا به مسیر رودخانه زاینده‌رود چسبیده‌است.

توسعه تا سال ۵۷	■	هسته اولیه	■
توسعه تا سال ۸۰	■	توسعه تا سال ۴۱	■

تصویر ۴) شکل‌گیری بافت روستای برسیان (مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی اصفهان)

۴) تاریخچه و روند شکل‌گیری مسجد

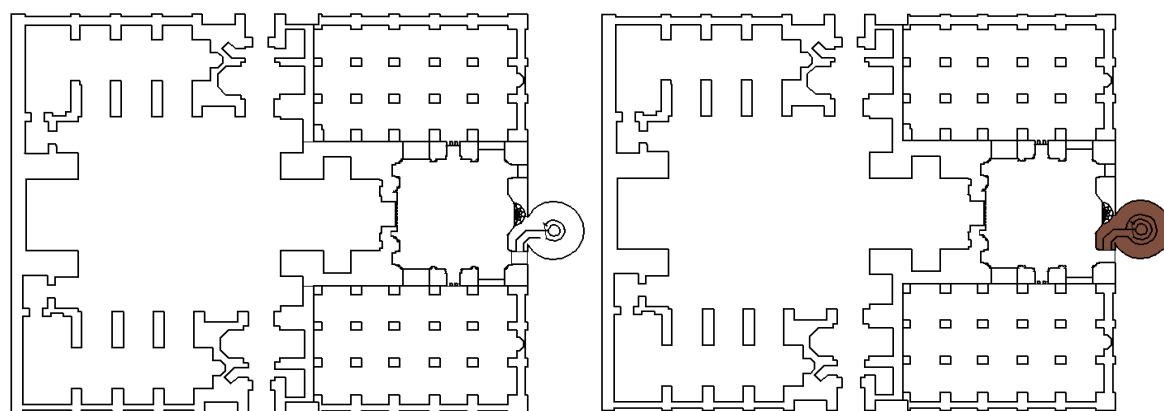
مسجد برسیان یکی از آثار برجسته معماری عصر سلجوقی و نشان‌دهنده سیر تحول معماری مسجد در ایران است. از برسیان به عنوان یکی از قراء معظم «بِرا آن» یاد کرده‌اند. به گفته حمدالله مستوفی اینگونه قراء را با «کمابیش هزار خانه و...» در دیگر ولایات شهر می‌خوانند (مستوفی، ۵۵-۵۶). برسیان در دوره صفویه به

سبب آبادانی و خرمی محل تفرج پادشاهان این سلسله بود در حال حاضر مسجد برسیان بر پهنه‌ای به وسعت تقریبی ۵۳×۶۸ متر گسترده شده و شامل مجموعه‌ای است از گنبدخانه مسجد عصر سلجوقی و منار واقع بر گوشه جنوب غربی آن و نیز صحنی واقع در بخش شمالی آن که بقایای آثاری از معماری عصر صفوی (نقشه ۲ تا ۷) را بر چهار جانب خود دارد. یک کاروانسرای صفوی نیز به ابعاد ۴۰ در $۵۱/۵$ متر در کنار مسجد قرار گرفته‌است (لاله، به نقل از کلایس، کیانی و سیرو: ۷۱۵).

در میان کتیبه‌های متعدد موجود در این مجموعه، چند تاریخ مختلف از دوران سلجوقی تا صفوی به چشم می‌خورد. کهن‌ترین تاریخ (۴۹۱ق) در بخش پایانی کتیبه‌ای به خط کوفی بر فراز مناره، حاوی بخشی از آیه سوره حج (۲۲)، قرار دارد. تاریخ بعدی یعنی رمضان ۲۸ [۵]، در بخش پایانی کتیبه‌ای است حاوی آیه ۱۸ سوره توبه (۹) به خط کوفی که در قاب اصلی محراب جای دارد. با اینکه در این کتیبه به صراحت تنها از «ساخته شدن محراب و تاریخ فراغ از آن» در این سال یاد شده، تقریباً تمامی محققان این نوشته را کتیبه احداث بنای گنبدخانه دانسته‌اند. لایه گچی که سالها بخش آخر این کتیبه را پوشانیده بود، آسیب جدی به رقم صدگان آن وارد آورده‌است. یدادگذار که اولین بار این متن را در آغاز دهه ۱۹۳۰م قرائت نموده، آن را براساس آثار بازمانده، سومین تاریخ در کتیبه‌ای تشخیص داد که بر لوحی گچی بر دیوار سمت قبله و در غرب محراب نصب شده‌است. این کتیبه آسیب‌دیده ۱۳خطی از یک سو اشاره به تجدید صحن مسجد دارد و تاریخ ربیع‌الاول ۹۵ [؟] و ۱۲ جمادی‌الاول ۹۵ [؟] که هر دو در بخش صدگان آسیب دیده، بر آن مشاهده می‌شود که احتمالاً مربوط به شروع و پایان این فعالیتها بوده‌است. از سوی دیگر، در این کتیبه به مادر دو برادر صاحب منصب که از دو پدر بوده‌اند - و شاید به همراه مادر، بانی این تحولات به شمار می‌آمده‌اند - به نام‌های جمال‌الدین [؟] و نیز [؟]الدین محمد بن کمال‌الدین [؟] اشاره شده‌است. این کتیبه احتمالاً در حدود سده ۸ق/ ۱۴م نگاشته شده‌است (لاله، ۷۱۵-۷۱۶). متأخرترین تاریخ در این مسجد مربوط به کتیبه‌ای است از کاشی به خط ثلث بر پیشانی ایوان جنوبی صحنی که در دوران صفویه و همزمان با تحولات عمده، در آن بنا شد. این کتیبه که بخش اعظم آن از میان رفته، تا ۱۳۱۴خ نام شاه طهماسب صفوی، و بانی ایوان، خواجه نظام‌الدین احمد بن خواجه عبدالقادر بن شیخ [؟] و نیز نام کاشی‌تراش هنرمند دست‌اندر کار تزیین آن، سید مهدی بن سید زین‌العابدین کاشی‌تراش الحسنی را بر خود داشته‌است. از سوی دیگر، بر یکی از الواح تزیینی کاشی که بر دیوار جانبی همین ایوان قرار داشته و امروزه اثری از آن نیست، نام خواجه نظام‌الدین احمد بن عبدالقادر ال... ای - احتمالاً همان بانی ایوان که در کتیبه اصلی از او یاد شده - نوشته شده بوده‌است (لاله، ۷۱۶).

تحقیقات درباره این مسجد از دهه ۱۹۳۰م آغاز شد. از میان متقدمان، گذار و سواژه دو نظریه مختلف درباره سیر تحول معماری آن ارائه کرده‌اند. با در نظر گرفتن اینکه در متن هر دو با استناد به کتیبه محراب و بدون در نظر گرفتن این کتیبه، تنها سخن از ساخت محراب است و نه مسجد؛ احداث گنبدخانه را ۵۲۸ق یعنی ۳۷ سال پس از ساختمان مناره دانسته‌اند. آندره گذار این بنا را مسجدی ایرانی از نوع چهار طاقی، بنایی منفرد و سرآغاز دگرگونی‌های بعدی مساجد دانسته‌است. اما سواژه بنای مناره و گنبدخانه را از جمله الحاقاتی می‌داند که در دوره سلجوقی، یکی پس از دیگری در بخش شبستان مسجد قدیمی‌تری که صحن آن در جای همین

صحن مسجد امروزی قرار داشته، بنا شده‌است. اشمیت که میان سالهای ۱۹۳۴ و ۱۹۳۶م به بررسی و مطالعه این به بنا پرداخت و تک‌نگاری دقیقی از این مسجد را ارائه کرد، در آغاز نظریه گذار را پذیرفت و گنبدخانه را بنایی منفرد در کنار مناره و مسجدی دانست که در میان فضایی سرباز محصور در دیواری قرار داشته؛ اما پس از چندی، با توجه به شواهد معماری و نیز کتیبه مربوط به تعمیر مسجد که سواژه متن آن را قرائت کرده‌بود، با او هم نظر شد. بلر نیز همسو با نظریه سواژه و با توجه به متن آیه ۷۷ سوره حج (۲۲) در کتیبه مناره بر این باور است که مناره می‌بایست در کنار مسجدی کهن و احتمالاً متعلق به سده ۴ق، بنا شده‌باشد و به عقیده وی در مرحله‌ای دیگر، در ۵۲۸ق گنبدخانه را به این مجموعه افزوده‌اند (لاله، ۷۱۶). دقت در ساختار معماری مسجد، مناره و کتیبه‌های موجود در این مجموعه به روشن‌تر شدن سیر تحول تاریخی آن کمک می‌کند. هرچند شواهد معماری حاکی از آن است که مناره پیش از گنبدخانه ساخته شده، اما هیچ دلیلی بر اینکه این بنا ۳۷ سال پس از آن، و همزمان با اتمام محراب احداث شده‌باشد، وجود ندارد. شواهد معماری در داخل گنبدخانه نشان از عدم تکمیل تزیینات بنا دارد و گویای آن است که کار ساختمان دوران رکود و توقیفی را پشت سر گذاشته است؛ درحالی‌که تنها تزیینات محراب تقریباً به طور کامل انجام شده‌است. تاریخ ۵۲۸[ق] که در انتهای کتیبه قرآنی آن قرار دارد، بیانگر آغاز دوباره عملیات ساختمان و تکمیل محراب آن است؛ ساختمانی که احتمالاً همزمان با ساخت مناره یا کمی پس از آن، در اواخر سده ۵ق و در پی تحولاتی که در بخش مقصوره مساجد کهن ایران صورت می‌گرفته، احداث شده‌است. میان جمادی‌الثانی ۴۷۹ق و ذی‌حجه ۴۸۰ق، در زمان ملک‌شاه سلجوقی و به‌دستور نظام‌الملک وزیر او، تغییر شگرفی در بخش مقصوره مسجد جامع پایتخت سلجوقیان در اصفهان رخ داد و نقشه قدیم مسجد در قسمت جنوبی آن با حذف ۲۴ ستون و احداث مقصوره‌ای عظیم تغییر شکل یافت. سبک نوین ابداعی در مقصوره نظام‌الملک الهام‌بخش معماری مساجد و یکی از وجوه مشخصه مساجد دوره سلجوقی شد. پس از آن، نقشه مساجد کهن در بخش مقصوره تغییر یافت و چنین گنبدخانه‌ای را در خود جای داد و مساجد نوساز نیز با این نوع مقصوره بنا شدند (لاله، ۷۱۶-۷۱۷).

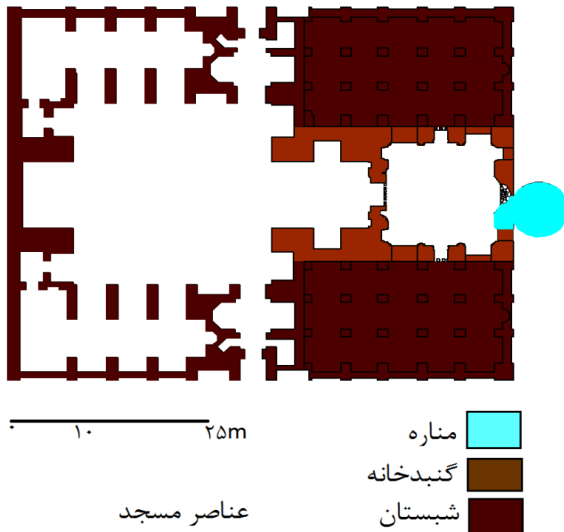
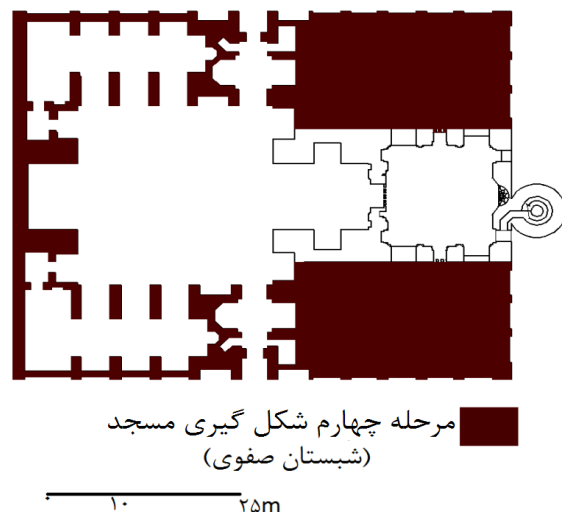
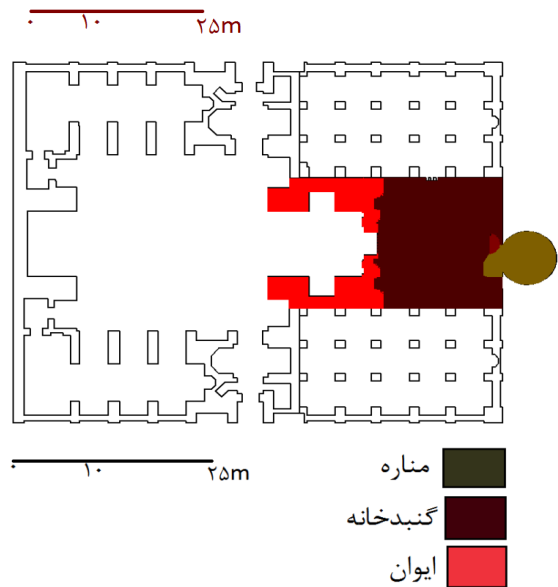
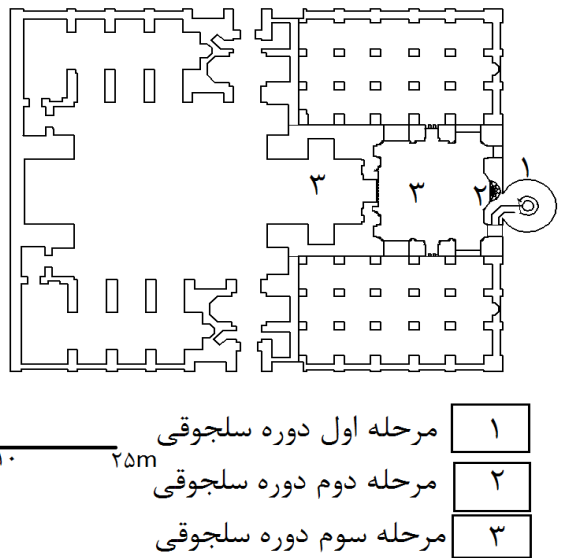
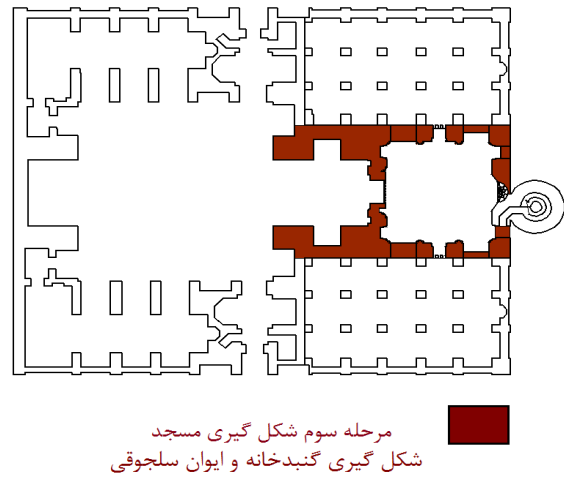
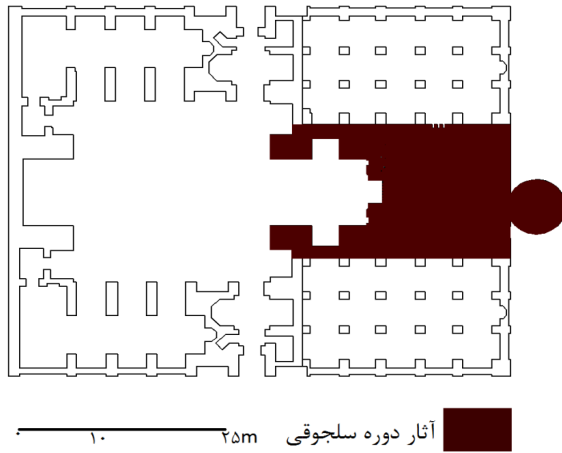

۱- شکل‌گیری محراب مسجد سال ۵۴۹ق (مرحله دوم)

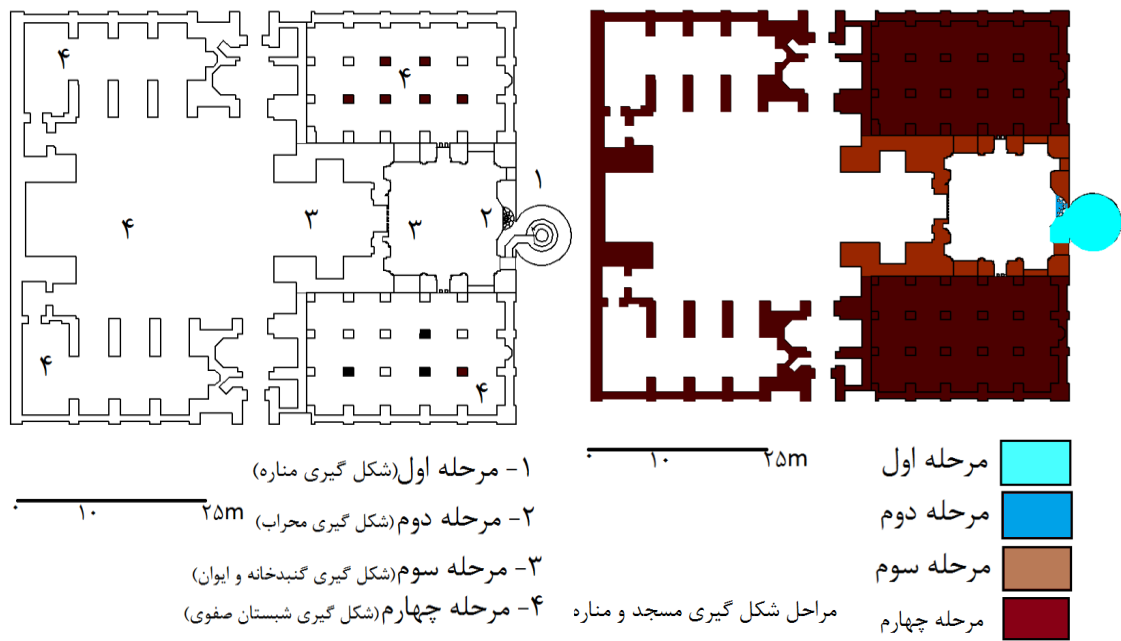
مرحله اول شکل‌گیری مسجد برسین (شکل‌گیری مناره)

نقشه ۲ و ۳) روند شکل‌گیری مسجد و مناره برسین (مأخذ: تورج خسروی جاوید)

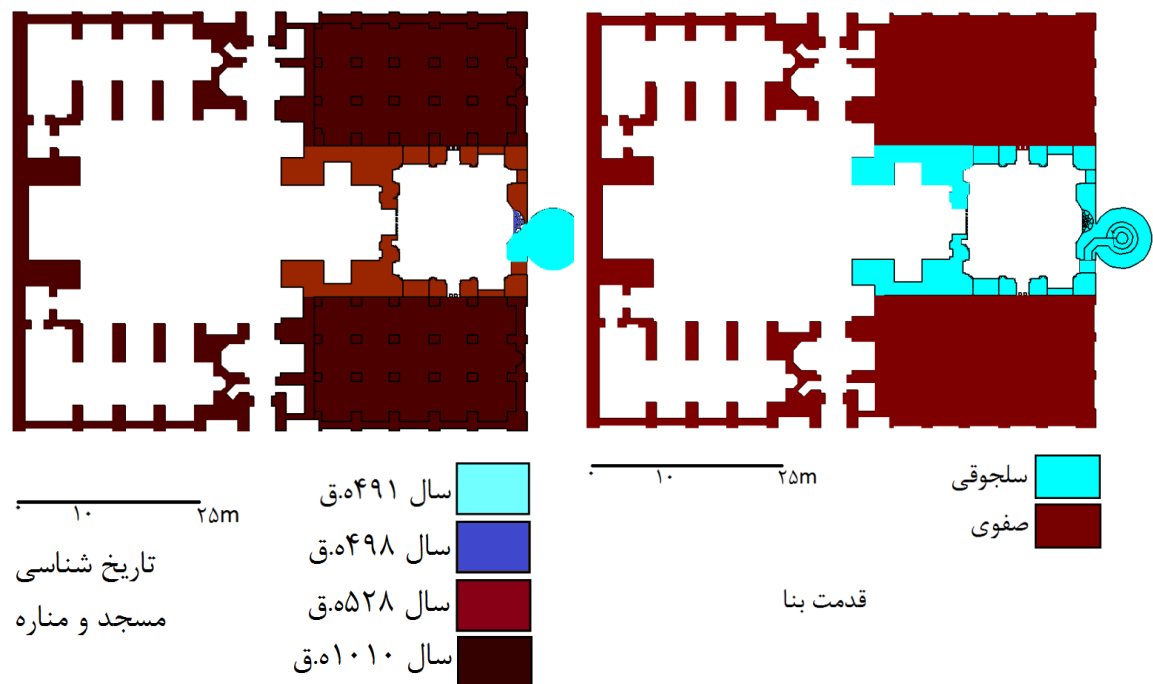

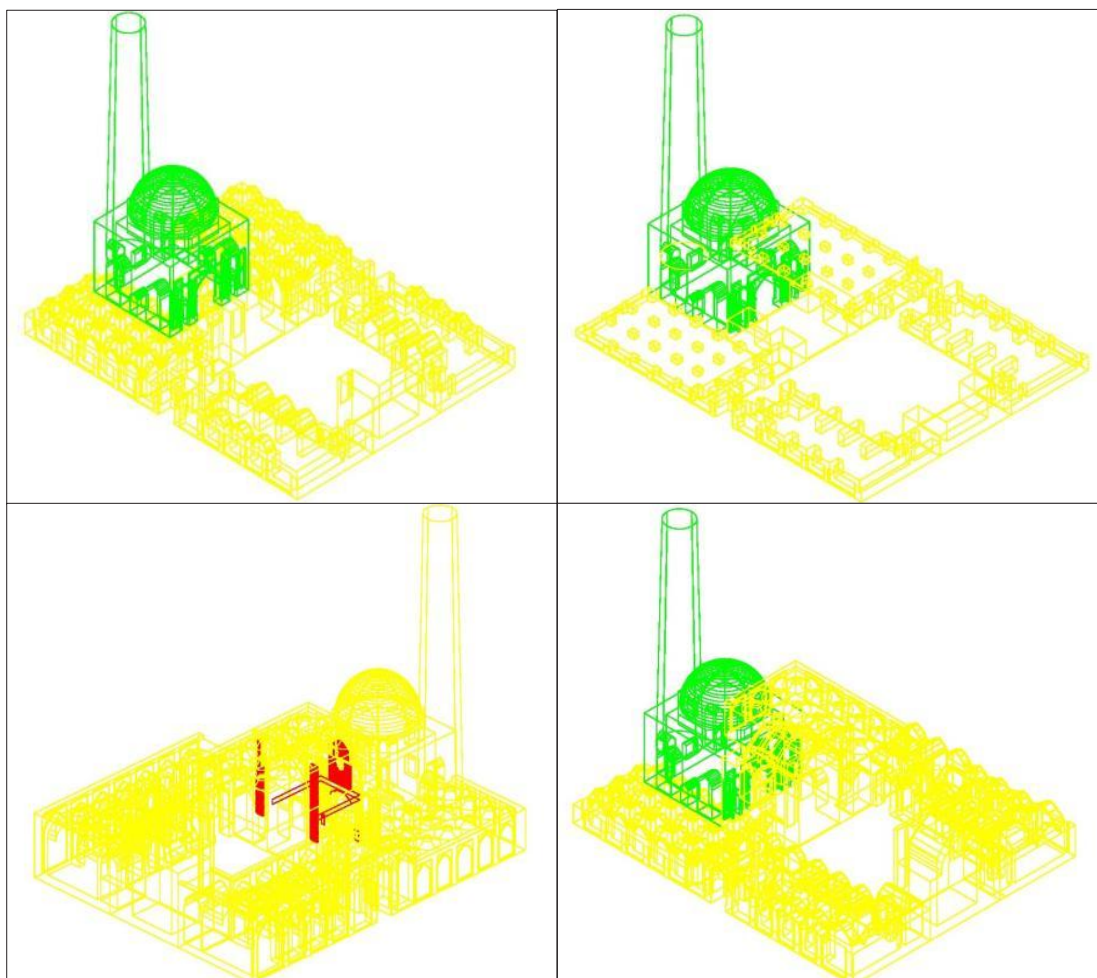
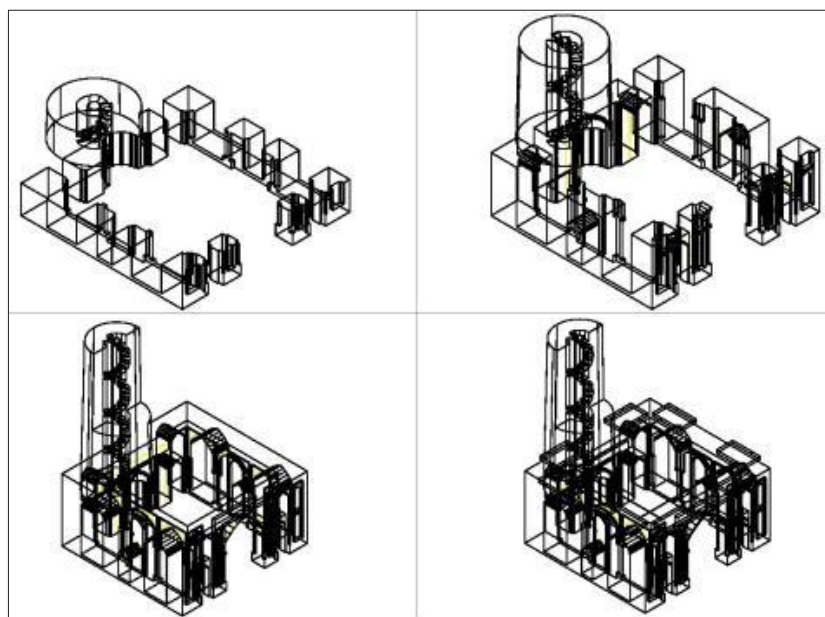
نقشه ۴ تا ۹) روند شکل گیری مسجد و مناره برسیان (مأخذ: تورج خسروی جاوید)

نقشه ۱۰ و ۱۱) مراحل شکل‌گیری مسجد و مناره برسیان
(مأخذ: تورج خسروی جاوید)

نقشه ۱۲ و ۱۳) تاریخ‌شناسی شکل‌گیری مناره و مسجد جامع برسیان
(مأخذ: تورج خسروی جاوید)

۵) معماری مسجد

مسجد جامع برسیان از بناهای تاریخی قرن پنجم هجری و از قدیمی‌ترین مساجد ایران و از جمله آثار تاریخی موجود برجای‌مانده از دوره سلجوقی (سال ۴۹۱ق در زمان پادشاهی سلطان برکیارق) است که در دوره‌های بعد، الحاقاتی به آن صورت گرفته‌است (نقشه ۲ تا ۱۳). سال ساخت آن که از روی محراب حدس زده می‌شود، ۴۹۸ هجری قمری است. این مسجد در شرق روستا واقع است. پس از ورود به دهلیز مسجد، یک راهروی یک‌متری به‌سوی خود مسجد وجود دارد که در سمت راست آن، در اصلی مناره تعبیه شده‌است. بنای دوره سلجوقی مسجد، گنبدخانه‌ای مربع‌شکل به ابعاد تقریبی ۱۲ متر (در داخل) است (تصویر ۵ و ۶؛ نقشه ۱۴) که در

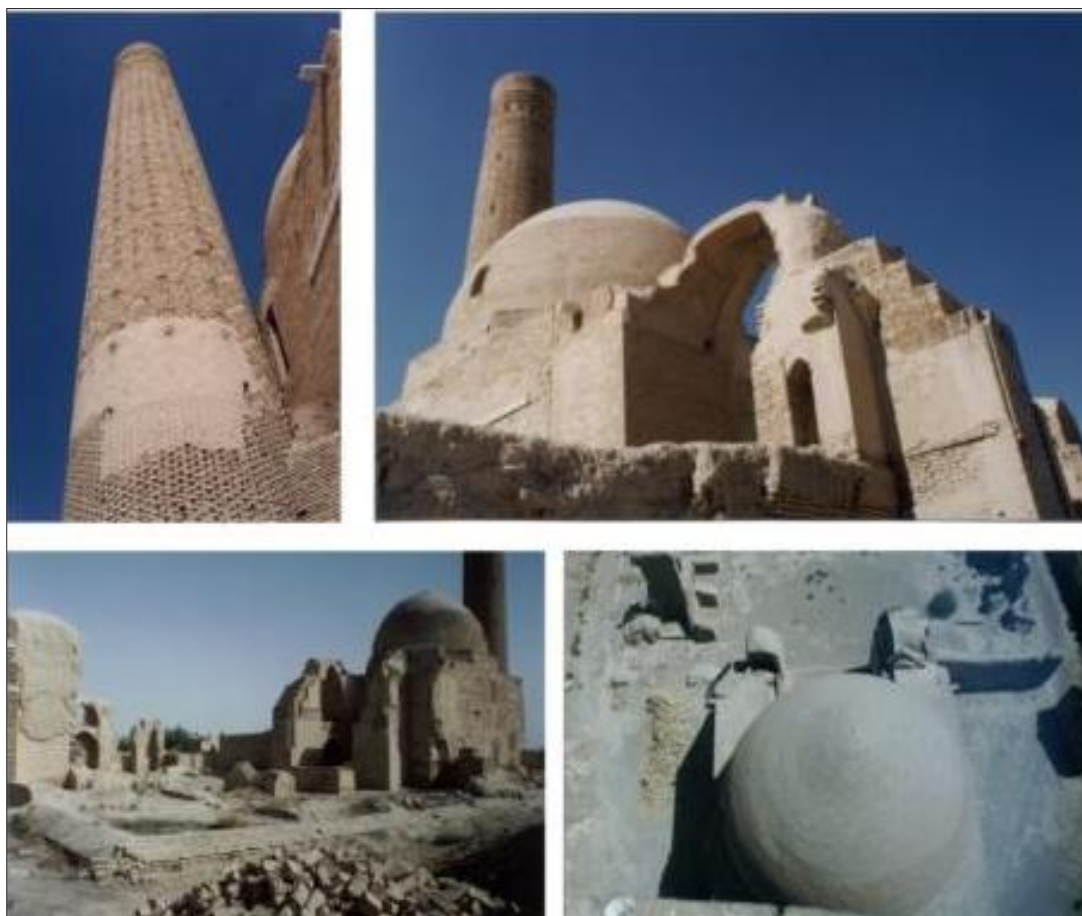

تصویر ۵) گنبد ترکیب مسجد جامع برسیان (مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی اصفهان)

اصل، در هر ضلع شمالی خاوری و باختری آن، سه درگاه و در ضلع جنوبی آن، محراب و دو درگاه در طرفین وجود داشته؛ و از نظر ساختار و تزیینات به نظر می‌رسد که از گنبد تاج‌الملک مسجد جامع اصفهان الگو گرفته‌است. اکثر درگاه‌های مسجد در دوره صفوی مسدود شده‌است. چسبیده به ضلع جنوبی گنبدخانه، مناره‌ای با شکوه از دوران سلجوقی وجود دارد. در زیر پوشش بنا، کتیبه‌ای سرتاسری به خط کوفی از آجر تراشیده، متضمن آیات قرآن وجود دارد که حدود نیمی از عبارات تاریخی از بین رفته‌است. گنبد بنا به قطر حدود ۱۰/۳۰ متر از نوع دوپوسته با پوشش داخلی مرکب از هشت باریکه طاق است که توسط هشت رگه از یکدیگر جدا شده‌اند.

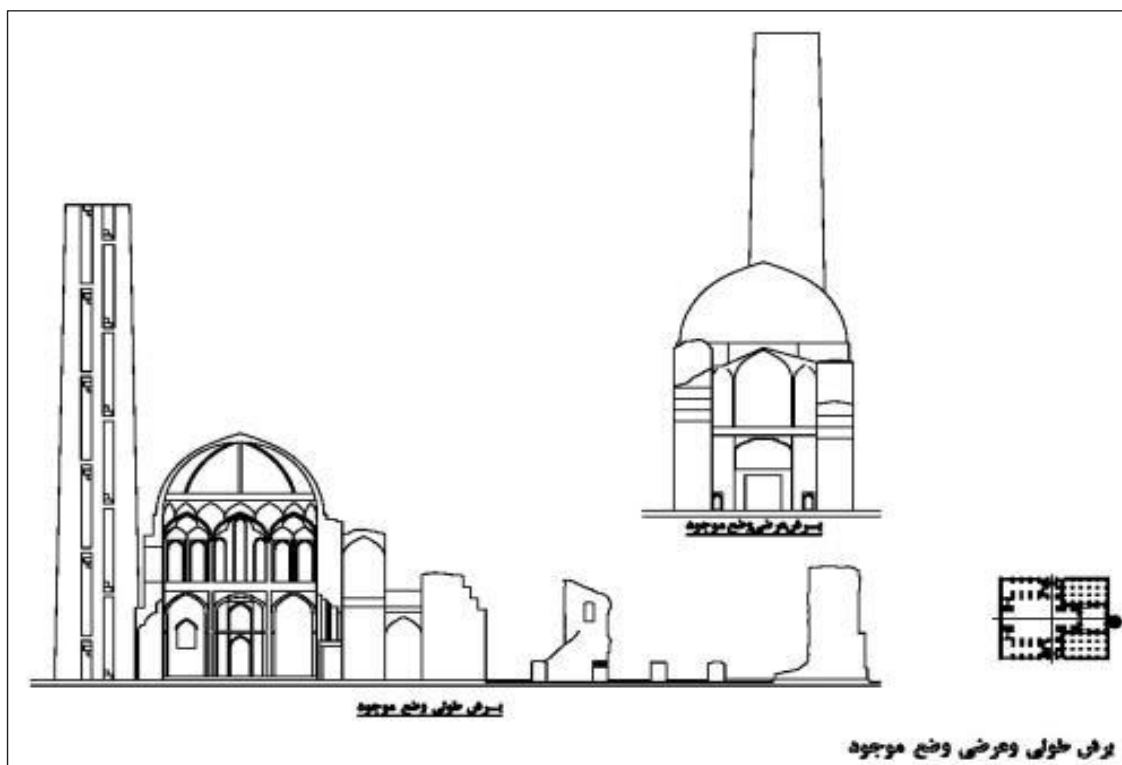
در ضلع جنوبی گنبدخانه، محراب آجر نفیسی وجود دارد؛ دارای قواره مستطیل شکل با یک طاق‌نمای مقرنس آجری زیبا به شکل پنج‌ضلعی و در دو طرف، دارای ستون‌های آجری با سرستونهای آجری. سطوح محراب با طرح‌های هندسی آجری، قطعات گچبری و کتیبه‌های متعدد به خط کوفی تزیینی نمایی مزین شده‌است. ابعاد مسجد جامع برسیان دقیقاً 12×12 متر است که اگر ارتفاع آن را بدون گنبد در نظر بگیریم که آن هم ۱۲ متر است؛ این مسجد شکل مکعب دارد. داخل مسجد به سمت جنوب، یک محراب بسیار زیبا وجود دارد که ۴ متر از ۱۲ متر مسجد را در بر گرفته و ارتفاع آن ۱۱ متر است. دور محراب، داخل کادری 30 سانتیمتری، کلماتی به خط کوفی نوشته شده و بعد از این کادر به طرف داخل محراب، کادری دیگر است که نقش و نگارهایی در آن حک شده‌است. در داخل خود محراب، قوس‌هایی وجود دارد که شکل خاصی دارند. محراب مسجد از نمونه‌های جالب هنر آجرتراشی و گچبری عصر سلجوقی است. کتیبه‌های اطراف آن روی زمینه تزیینی گچی و گل‌وبوته‌دار و به خط کوفی برجسته آجری است که تاریخ ساخت محراب را به سال ۴۹۸ ق برمی‌گرداند. این محراب کم از محراب مشهور الجایتو در مسجد جامع اصفهان نیست. گچبری‌ها و کنده‌کاریهای روی آجر و ظرافت آنها منحصر به فرد است. در سمت راست محراب، یک جمله به خط عربی در ۱۲ سطر نوشته شده و اولین سطر آن جمله «لا اله الا الله» است. اما چرا ۱۲ سطر؟ این رمزی است از رمزها. این مسجد در سمت چپ و راست، دارای ۳ تورفتگی و تورفتگی وسط در هر طرف، دارای پنجره‌ای به ابعاد ۱ در $2/5$ متر است.

در سوک‌های این مسجد، پایه‌های ظریف کوچکی وجود دارد که نشان‌دهنده زیبایی خاص این بناست. روبروی در ورودی، یک پنجره بزرگ قوسی شکل به چشم می‌خورد که به صورت لانه‌زنبوری ساخته شده و راه‌پله‌ای متشکل از شش پله هم برای رفتن به روی این پنجره وجود دارد. در کنار محراب، در یک طرف در ورودی است و در طرف دیگر هم جای در وجود دارد و بالای آن نیز دو فرورفتگی در زیر هم؛ یعنی در اصل سه فرورفتگی در بالای یکدیگر وجود دارد که نشان نمی‌دهد احتمالاً آن طرف محراب هم در دیگری بوده‌است چراکه آجرچینی آن نیز فرق می‌کند. در گوشه بالای گنبد، چهار گوشه‌سازی وجود دارد و در هر سمت مسجد در گنبد یک تورفتگی و هر یک از این تورفتگی‌ها مرکب از سه تورفتگی است. دیده می‌شود که در معماری این مسجد از عدد ۳ زیاد استفاده شده و حتی مساحت مسجد هم به عدد ۳ مرتبط است چون $12 = 3 \times 4$. دقیقاً همان طراحی کناره محراب در کنار پنجره کندویی شکل روبروی آن هم اتفاق افتاده‌است؛ یعنی از سه قسمت زیر هم تزیین شده، منهای محراب که بجایش پنجره است. در بالای گنبد، بالای در ورودی سمت چپ و راست مسجد، دو سوراخ برای ورود هوا تعبیه شده‌است. گنبد از داخل از ۸ بند ساخته شده که کل آن را به هم وصل می‌کند. در کناره‌های گنبد، ۴ فرورفتگی وجود دارد که گفته شد هر یک از سه فرورفتگی داخلی به وجود آمده‌است؛ باز هم $12 = 3 \times 4$. پس روشن است که اعداد ۳ و ۴ و ۱۲ برای سازندگان مهم بوده‌است. قسمت بالای گنبد قبلاً فروریخته؛ دقیقاً سالش را ننوشته‌اند، ولی نوشته شده که بعداً مرمت شده‌است. برای اثبات درستی این نوشته، دو روش استفاده شده؛ یک از داخل مسجد که نگاه کنیم، دو تکه بودنش پیداست یعنی قسمت وسط گنبد پیداست که تازه درست شده؛ و دو از بیرون مسجد که به گنبد نگاه کنیم، پیداست که بالای گنبد را گچ ریخته‌اند و حتی رنگ و قیافه آجرها تغییر یافته‌است.

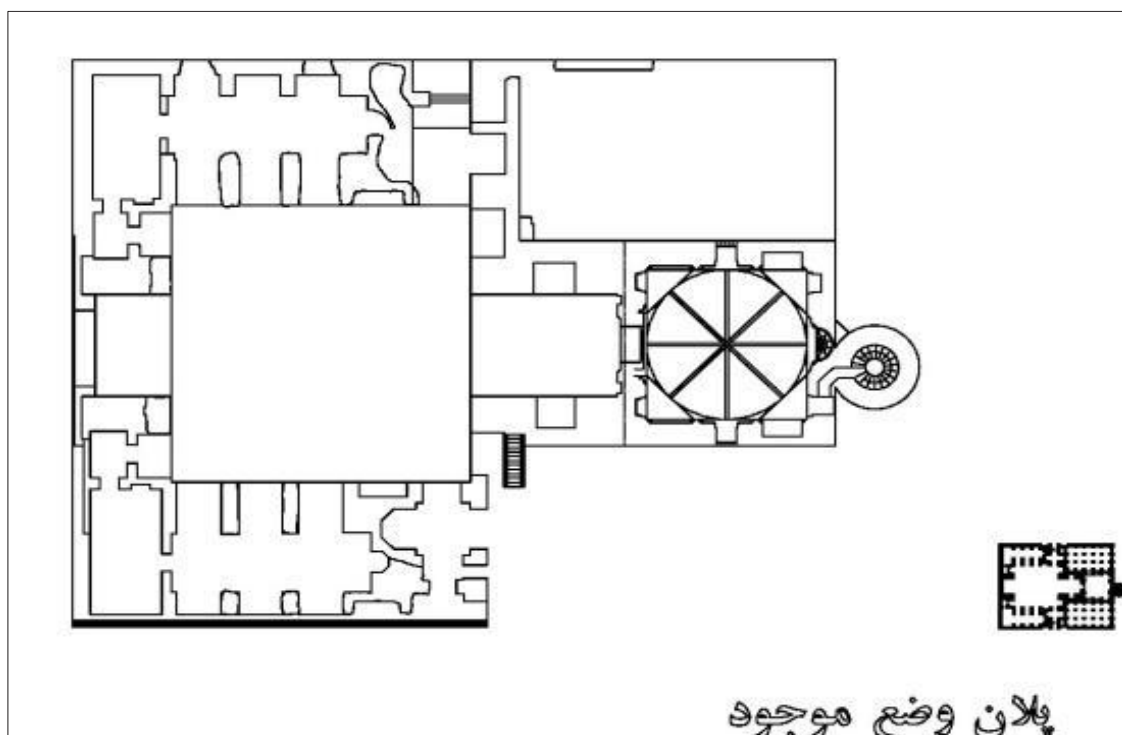

تصویر ۶) وضع موجود مناره و مسجد جامع برسین
(ماخذ: آرشیو میراث فرهنگی اصفهان)

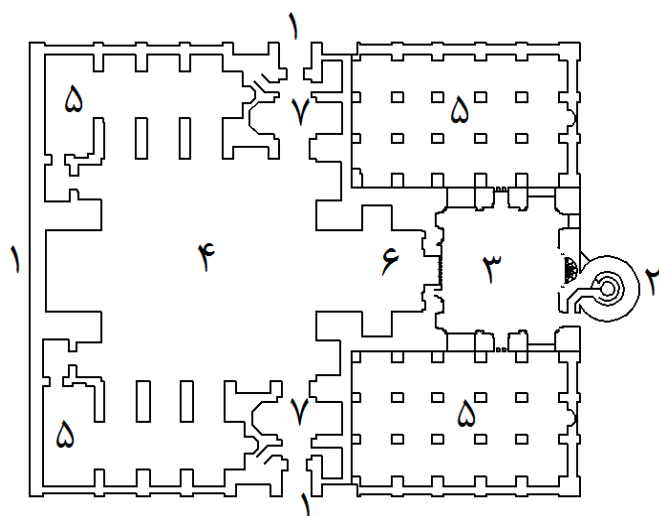
ساختار معماری گنبدخانه تاج‌الملک در اصفهان تشابه بسیار با بنای مقصوره مسجد برسین دارد. بدین ترتیب و به احتمال قریب به یقین، احداث مناره در ۴۹۱ق و سپس بنای مقصوره متصل به آن -همزمان یا کمی پس از این تاریخ- به تقلید از گنبد تاج‌الملک، از جمله تغییراتی است که در بخش شبستان مسجد کهن برسین صورت گرفته‌است (نقشه ۹ تا ۱۳). به دلایلی نامعلوم، عملیات ساختمان متوقف گردید و سپس در ۵۲۸ق محراب تزئین شد؛ اما این فعالیتها ناتمام باقی ماند. در دوران پس از مغول، مسجد و صحن آن دوباره تعمیر شد، اما مقصوره آن دست‌نخورده باقی ماند. در زمان شاه طهماسب صفوی، با احداث ایوان تغییراتی در تزئینات صحن مسجد صورت گرفت؛ ولی مقصوره همچنان در حالت نیمه تمام خود باقی ماند و پس از آن نیز هرگز به پایان نرسید. در سال ۱۳۴۳خ، انجمن آثار ملی اعتباری برای تعمیر آثار تاریخی خارج شهر اصفهان اختصاص داد و بدین ترتیب، مسجد برسین به‌وسیله اداره باستان‌شناسی اصفهان تعمیر شد. سازمان ملی حفاظت آثار باستانی با همکاری مؤسسه ایتالیایی خاورمیانه و خاور دور (ISMEO) میان سالهای ۱۳۵۱ و ۱۳۵۷خ/۱۹۷۲ و ۱۹۷۸م به بررسی، نقشه‌برداری و مرمت مسجد جامع برسین پرداخت (لاله، ۷۱۷).

نقشه ۱۹) برش طولی و عرضی وضع موجود مسجد و مناره برسیان (مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی اصفهان)

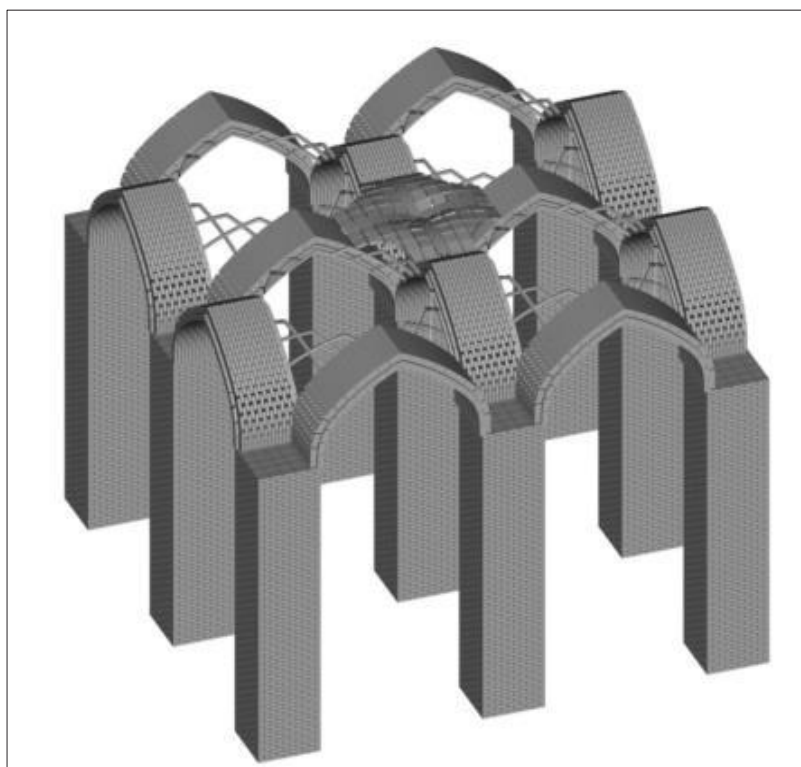
نقشه ۲۰) پلان وضع موجود مسجد و مناره برسیان (مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی اصفهان)

نقشه (۲۱)
معرفی فضاهای معماری
مسجد و مناره برسیان
(مأخذ: تورج خسروی جاوید)

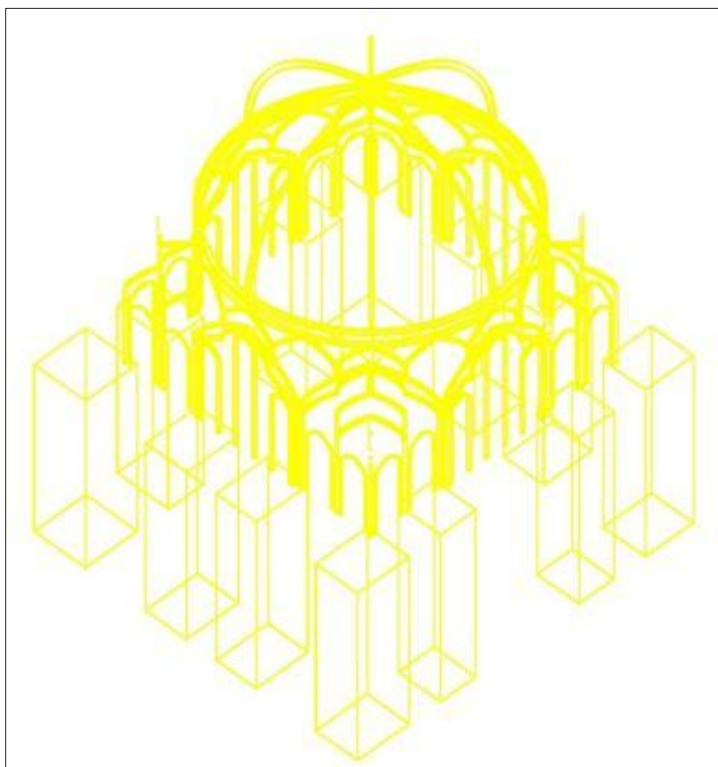
Sc: 1/1000

- (۱) ورودی مسجد
- (۲) مناره
- (۳) گنبدخانه
- (۴) صحن مرکزی
- (۵) شبستان صفوی
- (۶) ایوان سلجوقی
- (۷) هشتی

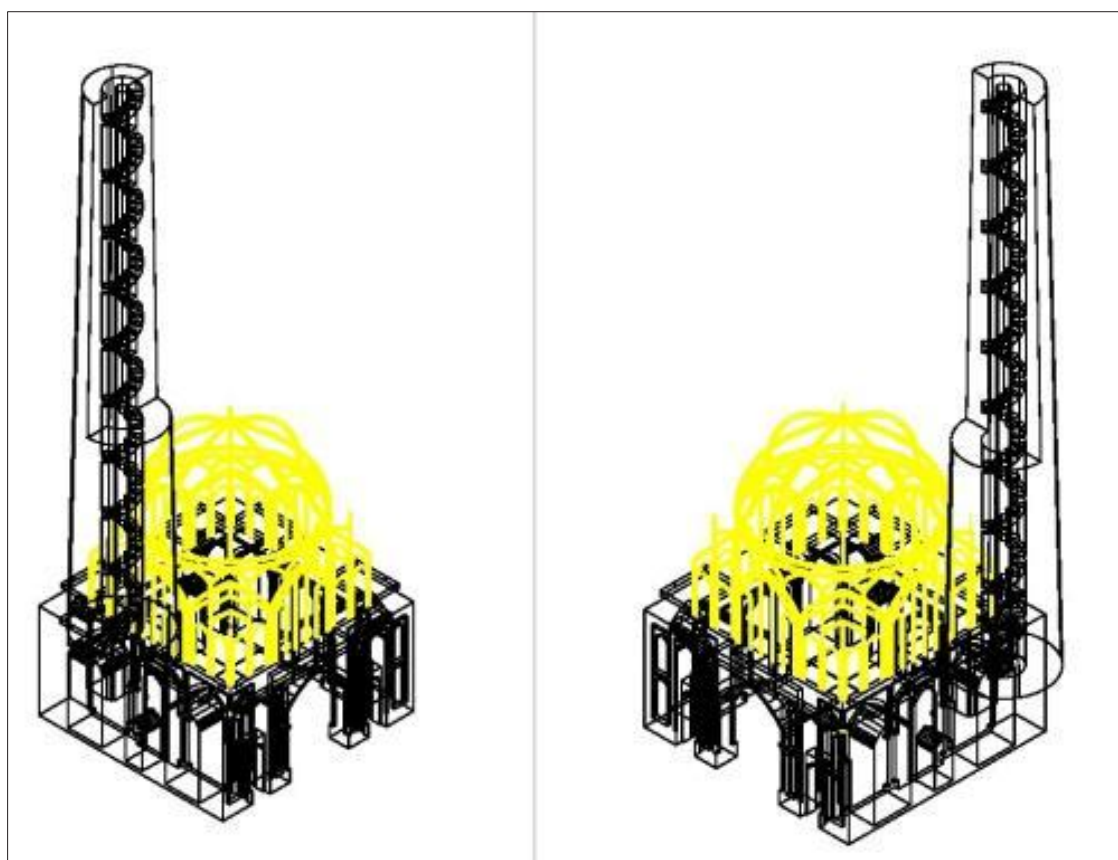

نقشه (۲۲)
شبستان مسجد جامع برسیان
(مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی اصفهان)

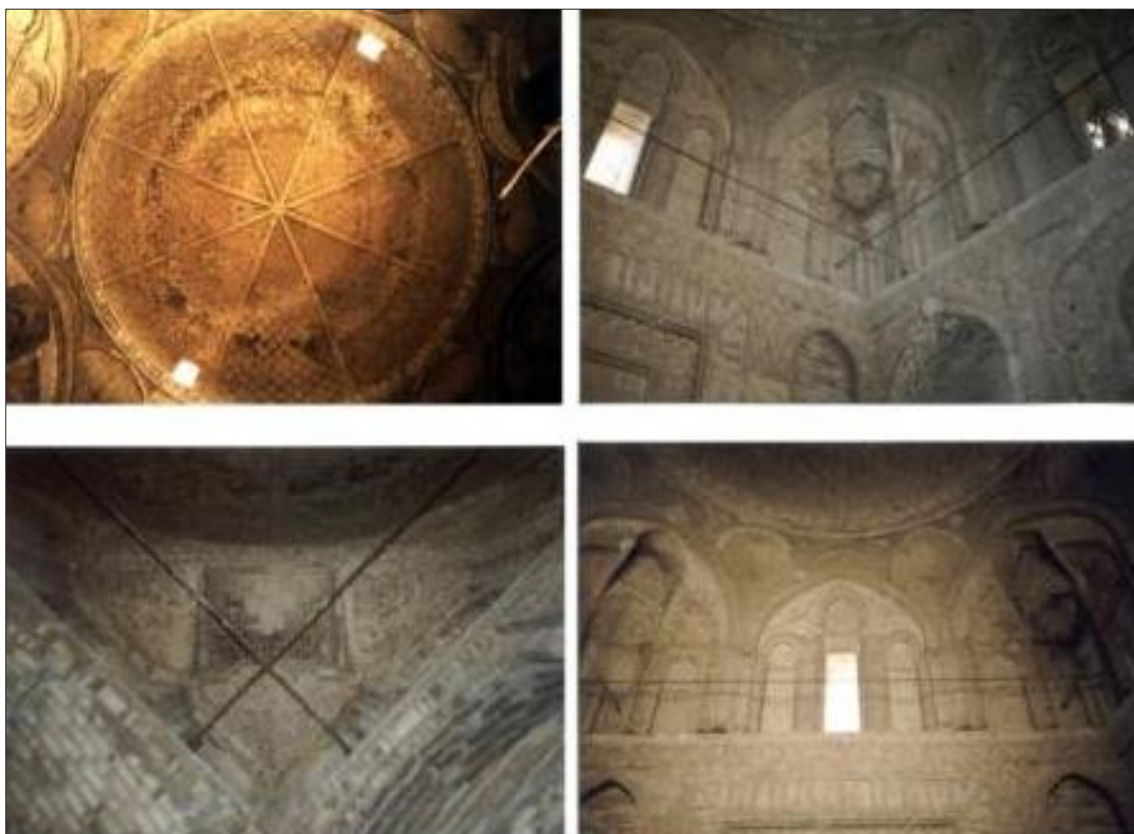
نقشه ۲۳
گنبدخانه مسجد جامع برسیان
(مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی اصفهان)

نقشه ۲۴ طرح معماری گنبد و مناره مسجد برسیان در دوره سلجوقی (مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی اصفهان)

۶) مقصوره مسجد برسیان

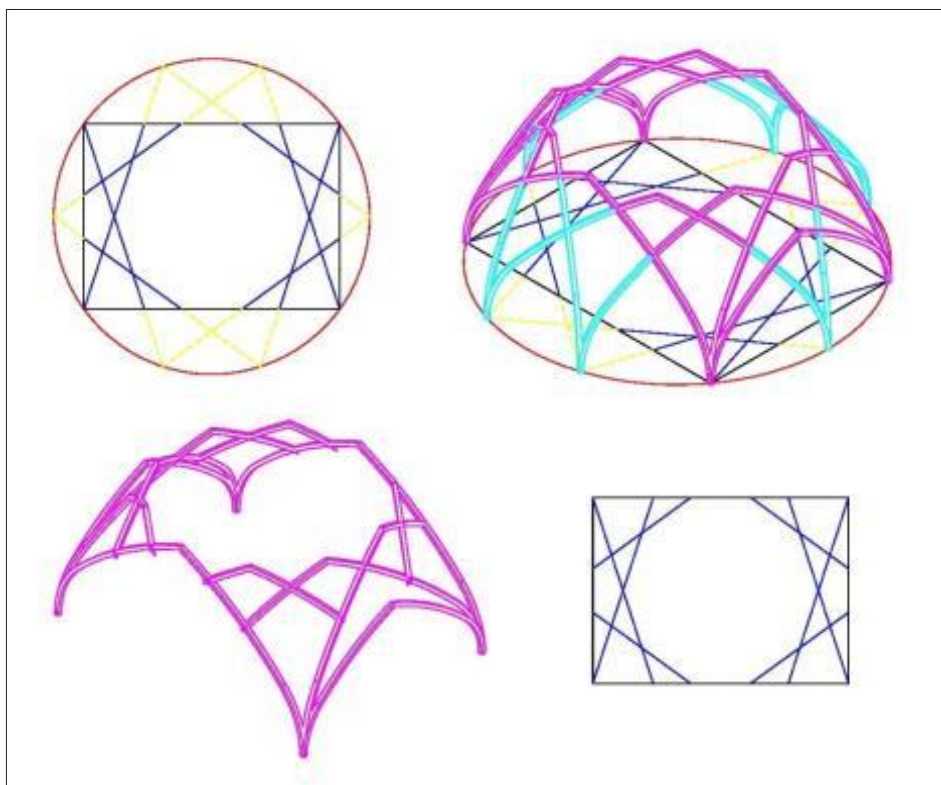
بر سطحی مربع با اضلاع داخلی ۱۰/۳۲ تا ۱۰/۴۸ متر و با ارتفاع حدود ۱۸/۳۰ متر، مقصوره مسجد جامع برسیان ساخته شده‌است. این بنا در مقطع عمودی از سه بخش منطقه مربع‌شکل پایه بنا (۴ دیوار به پهنا‌ی حدود ۲ متر و ارتفاع داخلی ۶/۹۰ و خارجی ۱۰ متر)، منطقه کثیرالاضلاع انتقالی میان مربع پایه و دایره گنبد (ارتفاع داخلی ۵/۳۳ و خارجی ۱/۶۰ متر) و پوشش گنبدی (ارتفاع داخلی ۵/۷۰ و خارجی ۶/۷۰ متر) تشکیل و سوی قبله در این بنا به‌اشتباه ۲۰' ۲۳^o محاسبه شده‌است. مصالح اصلی ساختمان مقصوره (تصویر ۷؛ نقشه ۲۵) را آجرهایی در ابعاد ۲۴×۲۴×۵/۵ الی ۶ سانتی‌متر تشکیل می‌دهد. تزیینات هندسی و نوشتاری و نیز گیاهی بنا با قطعه‌های تراشیده آجر و نیز با گچبری شکل گرفته‌است. دهانه‌های سه‌گانه‌ای بر هر یک از دیوارهای شمالی، شرقی و غربی رفت و آمد به داخل مقصوره را در گذشته میسر می‌ساخته‌است. ورودی اصلی

تصویر ۷) گنبدخانه مسجد برسیان (مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی اصفهان)

با دهانه بزرگ‌تر در وسط دیوار شمالی و ورودی‌های جانبی با دهانه کوچک‌تر در دو طرف آن که با ترتیب رو به روی محراب و دو درگاه جانبی آن بر دیوار جنوبی قرار گرفته‌اند؛ با ایجاد تقارنی خاص، بر اهمیت این دو دیوار واقع بر جهات اصلی مقصوره می‌افزایند. برابری عرض دهانه اصلی در میان دیوار شمالی با عرض کلی محراب و نیز برابری عرض دهانه‌های کوچک‌تر جانبی این دو دیوار با عرض درگاه میانی در دیوارهای شرقی و غربی، ترتیبی متناوب و معکوس ولی هماهنگ با سازه‌ها و فضاهای باز ایجاد می‌نماید. بدین ترتیب توانمندی

معماران گذشته در برقراری توازن در بنا با تأکید بر جهات و عناصر اصلی مقصوره هرچه بیشتر نمایان می‌گردد. تغییرات وارد شده در طی قرون متوالی بر گرداگرد مقصوره، نماهای خارجی آن را نیز دستخوش تغییراتی نموده‌است. احداث ایوان جنوبی مسجد در دوره صفوی بیشترین آسیب را به جبهه اصلی بنا در سمت شمال آن وارد آورده و آن را از انظار پنهان کرده‌است. در چارچوب فعالیتهای پژوهشی و مرمتی که در دهه ۱۳۵۰ خ در مسجد صورت گرفت، دو طاق‌نمای تزئینی سلجوقی با کتیبه‌هایی از آجر به خط کوفی ساده (و الحمد لله/ و لا اله الا الله) بر قسمت پایین نمای خارجی دیوار شمالی مقصوره آشکار شد و ویژگی‌های اصلی ورودی مقصوره را در زمان احداث آن نمایان ساخت (لاله، ۷۱۸).

نقشه ۲۵) طرح گنبدخانه مسجد برسایان (مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی اصفهان)

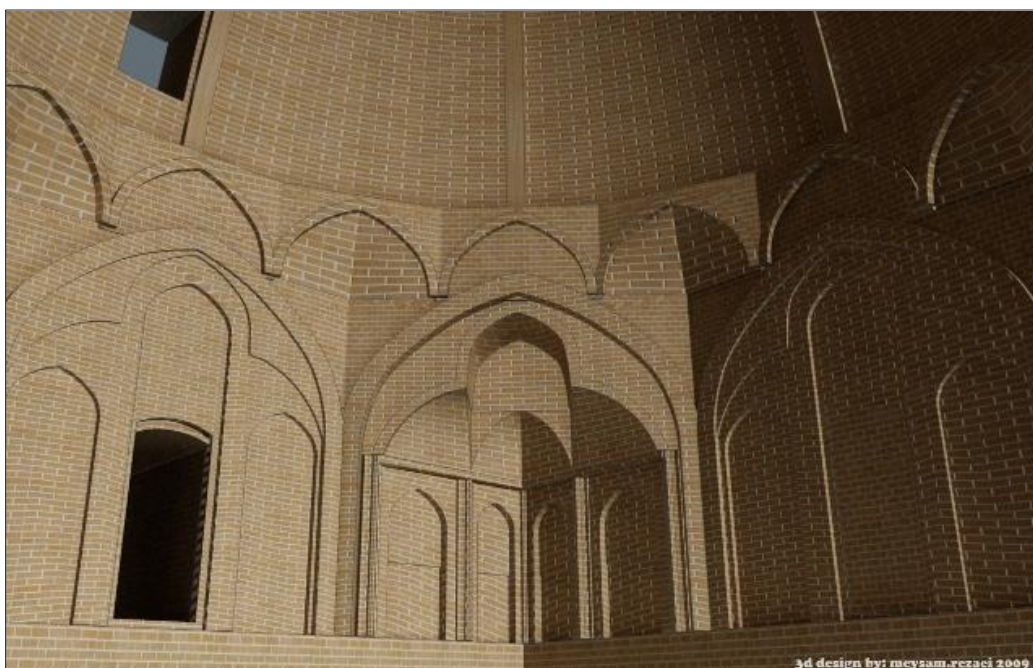
۷) منطقه انتقالی گنبدخانه مسجد برسایان

منطقه انتقالی گنبدخانه مسجد برسایان متشکل از دو طبقه ۸ ضلعی و ۱۶ ضلعی است که با استفاده از عناصر قوسی و از طریق گوشه‌سازی از نوع سه‌کنج سه‌بخشی در طبقه اول و سه‌کنج‌های ساده در طبقه دوم، امکان تبدیل زمینه مربع را به دایره برای اجرای نهایی پوشش گنبد فراهم آورده‌است. معمار مقصوره برسایان در ادامه سنت کهن معماری ایران پیش از اسلام، برای قرار دادن گنبد بر فراز بنای چهارگوش، تحولات عمده این دستاورد را که ۱۱ سال پیش از آن با ایجاد دو طبقه متمایز اولین بار در مقصوره نظام‌الملک در مسجد جامع اصفهان تجربه شده‌بود، پی گرفته و گنبدی با ۸ تویزه و قوسی از نوع چهارکمانه سه‌مرکزی بنا کرده‌است. عناصر قوسی به‌عنوان طاقهای برابر از نوع جناغی چهارکمانه سه‌مرکزی، و طاق‌نماهای تزئینی از

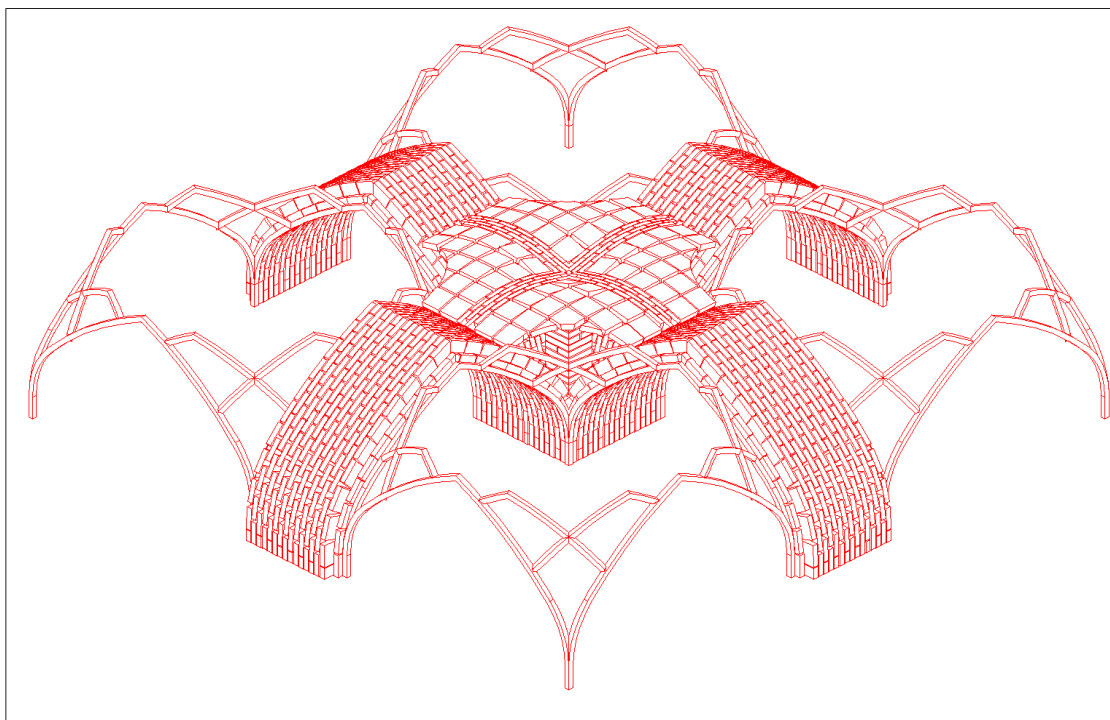
همین نوع، تصویرهایی به‌همراه طاق‌نماهایی از نوع کلیل، سطوح بنا را در دو بخش مربع پایه و منطقه کثیرالاضلاع انتقالی پوشانیده و ترکیب موزونی بر سراسر بلندای مقصوره به‌وجود آورده‌است (لاله، ۷۱۸؛ تصویر ۸ و ۹؛ نقشه ۲۶).

تصویر ۸) منطقه انتقالی گنبدخانه مسجد برسیان (مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی اصفهان)

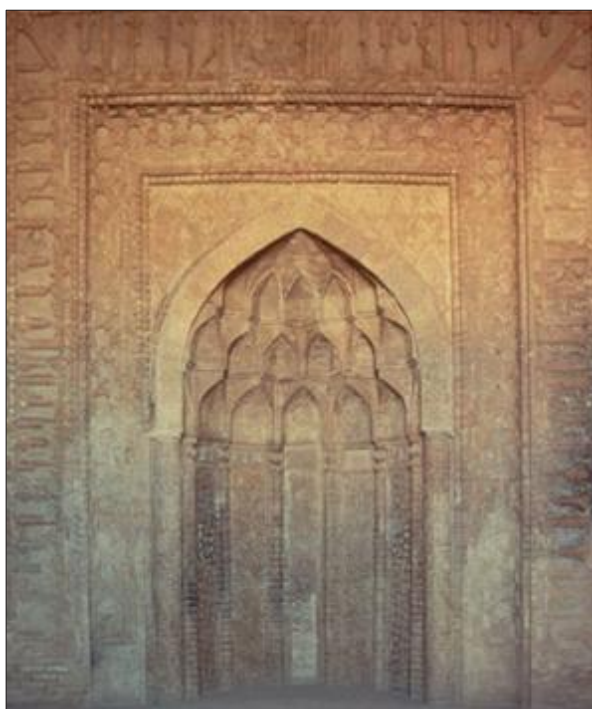

تصویر ۹) منطقه انتقالی گنبد مسجد برسیان (مأخذ: میثم رضایی)

نقشه ۲۶) طرح منطقه انتقالی گنبدخانه مسجد برسپان (مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی اصفهان)

۸) محراب مسجد برسپان

تصویر ۱۰) محراب مسجد جامع برسپان
(مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی اصفهان)

محراب این مسجد (تصویر ۱۰ و ۱۱) که از نمونه‌های شایان توجه محراب‌های سلجوقی است، یکی از نخستین نمونه‌های شناخته‌شده تزیینات مقرنس آجری در محراب‌هاست. محراب برسپان بر نقشه نیم‌دوازده‌ضلعی بنا شده و پهنه یگانه طاق‌نمای آن که بر دو ستون توکار استوار است، به‌وسیله سه ردیف طاس مزین شده‌است. با دو قاب بزرگ تزیینی که این طاق‌نما را در بر گرفته، این محراب در ساختار کلی آن طولی برابر نیم طول دیوار جنوبی را به خود اختصاص داده و عناصر دیگر این دیوار و دیوارهای دیگر مقصوره را تحت‌الشعاع قرار داده‌است. اختصاص بخش اعظم دیوار جنوبی به محرابی بزرگ در راستای تحول معماری مساجد در دوره سلجوقی بوده‌است. در مساجد این دوره به تناسب فضای بزرگی که به مقصوره‌ها اختصاص یافته، محراب آنها نیز از ابعاد

بزرگ‌تری نسبت به محراب مقصوره‌های پیشین برخوردار شده‌است. بجز مقرنس که تزیین اصلی محراب مسجد برسیان را تشکیل می‌دهد؛ این محراب با آجرکاری، گچبری و تزیینات نوشتاری، هندسی و گیاهی نیز مزین شده‌است. کتیبه اصلی محراب واقع در قاب بزرگ آن، به خط کوفی آجری بر زمینه تزیینات نیمه‌تمام گچبری گل‌وبوته است. یک نوار باریک آجری که با خط کوفی در کنار داخلی قاب دوم محراب شکل گرفته، آیات ۱ تا ۸ سوره مؤمنون (۲۳) را در بر می‌گیرد (لاله، به نقل از شیخ‌الحکامی: ۷۱۸). بر پهنه قاب دوم محراب، زنجیره‌های درهم‌تنیده آجری ردیفی از ستاره‌های چندپیر پدید آورده‌اند. سطح داخلی آن‌ها -هر چند نیمه‌تمام- با نقش‌مایه‌های گیاهی و نوشته‌هایی به خط ثلث و کوفی گچبری شده که حاوی اسماء‌الله چون «یا حنان»، «یا منان»، «یا سبحان»، «یا الله» و «یا دیان» است. ۶ طاس ردیف میانی مقرنس به ترتیب حاوی جملات «الملک لله»، «العظمه لله»، «القدره لله»، «القوه لله»، «المنه لله» و «العزه لله» است (هنرفر، ۱۳۵۰: ۱۷۷). بر لوح وسط از الواح شش‌گانه واقع در نیمه پایین طاق محراب و بر پهنه قوس تزیینی سه‌بخشی آن، سوره اخلاص (۱۱۲) به‌همراه جملات «لااله الا الله»، «محمد رسول الله»، «لیس کمثله شیء»، «و هو السميع البصیر» به خط کوفی بنایی نوشته شده‌است (لاله، ۷۱۸). تزیین لچکی‌های طاق‌نمای محراب با نام «الله» و «محمد» به خط کوفی بنایی با آجر اجرا شده‌است. این نمونه یکی از نخستین نمونه‌های شناخته‌شده از این نوع خط به‌شمار می‌آید که پس از آن و تا به امروز بسیار رایج بوده و مورد استفاده قرار گرفته‌است.

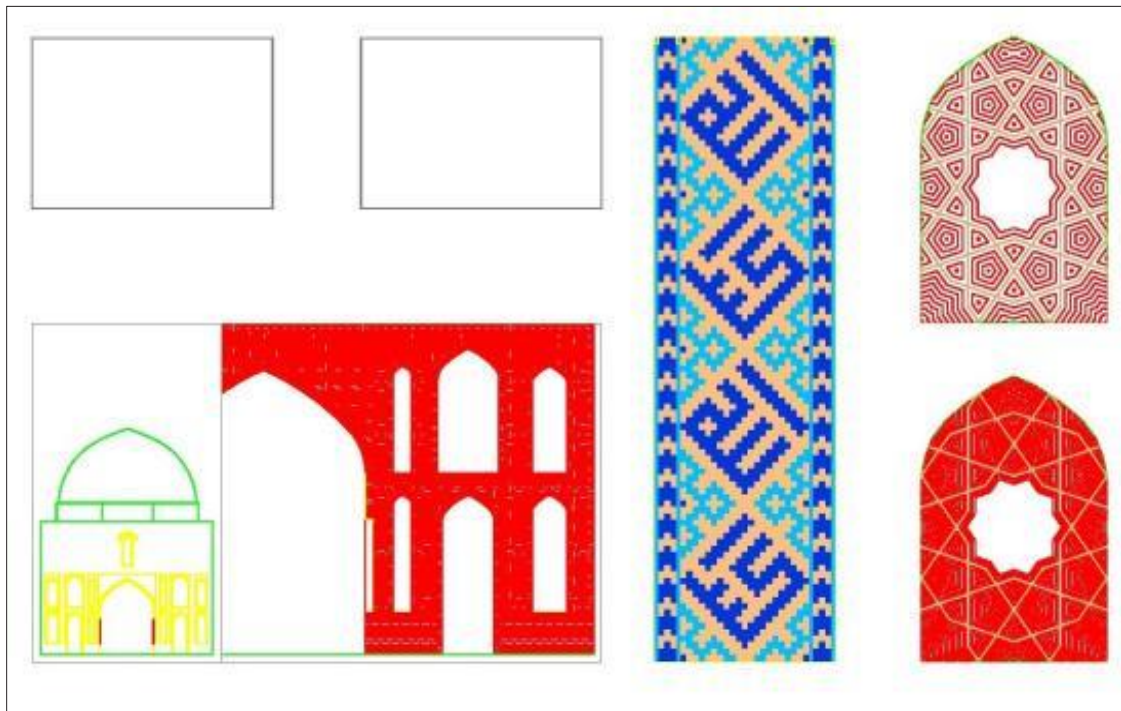

تصویر (۱۱) محراب مسجد جامع برسیان (مأخذ: میثم رضایی)

۹) تزیینات مسجد برسیان

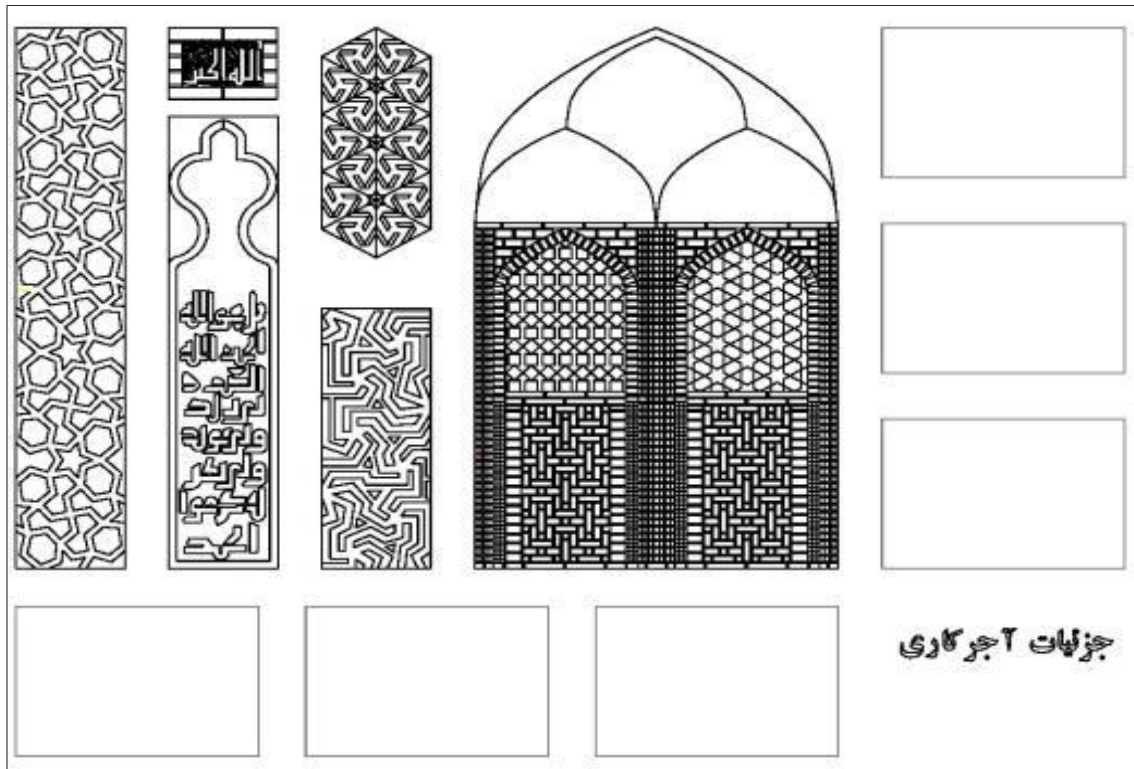
بجز تزیینات نوشتاری محراب، کتیبه‌های دیگری نیز قسمتهای مختلف مسجد را آراسته‌است (نقشه ۲۷ تا ۲۹). روبروی محراب و بر درون‌سوی طاق درگاه ورودی اصلی مقصوره، کتیبه‌ای آجری به خط کوفی قرار دارد که

آیه‌های ۱۴ و ۱۵ سوره مؤمن (۴۰) بر آن نقش بسته‌است (لاله، به نقل از شیخ‌الحکمایی، قرائت برای اولین بار: ۷۱۸). این کتیبه دور تا دور یک نوار مرکزی شامل تزیینات آجری هندسی همانند آنچه بر فراز مناره این مسجد مشاهده می‌شود و یک آرایه شبه‌کوفی بنایی زنجیره‌ای را القا می‌کند، چرخیده‌است. امروزه نیمی از یک کتیبه به خط کوفی ساده از آجر - که در گذشته به‌دور قاعده گنبد می‌گشته - آغاز سوره فتح (۴۸) را تا جایی که اینک مشخص نیست، در بر دارد. تزیینات مقصوره در زمان ساخت و پس از آن هرچند پایان نیافت؛ لیکن تا بدانجا پیش رفت که جایگاه برخی از آنها مشخص گردد. بدین ترتیب، در داخل مقصوره بر هر یک از دو درگاه جانبی دیوارهای شمالی و جنوبی و نیز بر درگاه میانی هر یک از دیوارهای شرقی و غربی، به تقلید از الواح کتیبه‌های گنبد تاج‌الملک در مسجد جامع اصفهان، در مجموع شش لوح برای قرار دادن کتیبه‌هایی که هرگز نوشته نشد، جای گرفته‌است (لاله، ۷۱۸-۷۱۹).

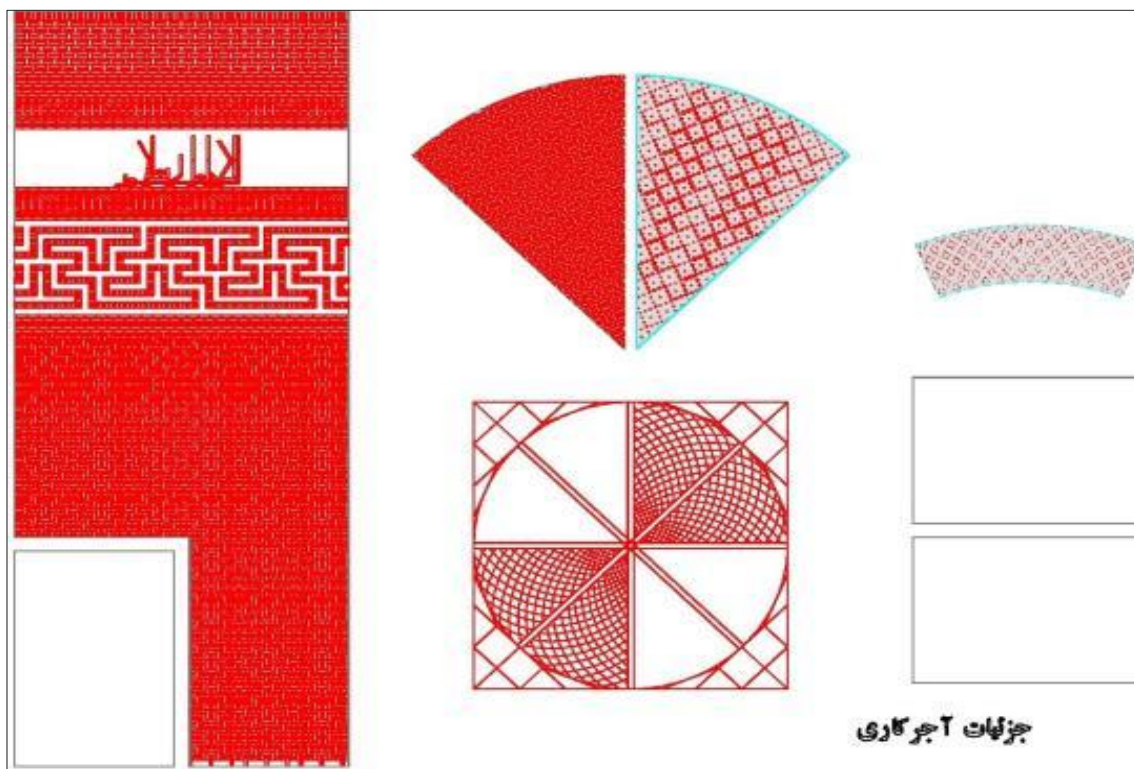

نقشه ۲۷) جزئیات تزیینات مسجد جامع برسیان (مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی اصفهان)

بر آثاری که از دوره صفوی در صحن این مسجد باقی است، بجز نوار اصلی کتیبه در ایوان جنوبی که از آن یاد شد، بقایای طرح کتیبه‌ای دیده می‌شود که در داخل یک شمسه به شکل ستاره بزرگ ده‌پر بر وسط پهنه طاق‌نمای تزیینی فوقانی دیوار جنوبی ایوان قرار دارد و عبارات «... الشهید بکر بلا» و «علی بن ...» بر آن نقش بسته است. بجز عناصر معماری چون عناصر قوسی در طاق‌ها، طاق‌نماها، مقرنس‌ها و نیز کتیبه‌ها و نقش‌مایه‌های گیاهی در تزیین مقصوره سلجوقی مسجد برسیان، تزیینات هندسی ناتمامی نیز در این بنا مشاهده می‌شود (لاله، ۷۱۸).

نقشه ۲۸) جزئیات آجرکاری مسجد جامع برسیان (مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی اصفهان)

نقشه ۲۹) جزئیات آجرکاری مسجد جامع برسیان (مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی اصفهان)

۱۰) مناره مسجد برسیان

این مناره استوانه‌ای شکل با ارتفاع ۳۴/۵۵ متر بر دایره‌ای به قطر ۵/۷۵ متر بنا نهاده شده است (تصویر ۱۲). قطر این دایره با کاهش تدریجی در رأس به ۴/۲ متر می‌رسد. مناره در قسمت جنوب غربی مقصوره و متصل به آن است. راه ورود به آن در دیوار جنوبی مقصوره تعبیه شده و پلکانی مارپیچ امکان دستیابی به بالای مناره را فراهم می‌آورد. چندین نورگیر به فواصل معین بر بدنه مناره این مسیر را روشن می‌کنند. ابعاد آجرهای به‌کاررفته در ساختمان مناره ۲۷×۲۷×۵/۵ سانتی‌متر است. برای تسهیل در امر ساختمان و چیدن ردیف

تصویر ۱۲) مناره مسجد جامع برسیان
(مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی اصفهان)

آجرها بر محیط دایره مناره، آجرها به شکل دوزنقه به اضلاع ۲۷، ۲۷، ۲۷ و ۲۲؛ و ضخامت ۵/۵ سانتی‌متر قالب زده شده‌اند. هنرمند معمار توانسته است از طریق تزیینات آجری که از قاعده تا رأس مناره به تدریج و به‌گونه‌ای موزون بر تراکم آن اضافه می‌شود، نگاه بیننده را به فراز مناره، جایی که آیات قرآن بر آن نقش بسته؛ سوق دهد. سه بخش متمایز بر نمای خارجی مناره قابل تشخیص است. تا ارتفاع حدود ۶ متر، آجرها با ردیف‌های معمولی چیده شده‌اند. آثار اندک موجود از تزیینات ملاط گچ در بندهای عمودی آجرها، نشان از تنها تزیینی دارد که برای این قسمت انتخاب شده بوده است. به نظر می‌رسد که این تزیینات هرگز به اتمام نرسیده باشد. حاشیه‌ای تزیینی از آجرهای تراش‌داده شده که ترکیبی متناوب از اشکال لوزی و دایره پدید آورده، این بخش را از قسمت دوم و میانی مناره که ارتفاعی حدود ۲۲ متر دارد، جدا می‌کند. تمامی این بخش با

تزیینات هندسی به‌روش آجرچینی مزین شده، و شبکه‌ای از لوزی‌های متداخل سراسر آن را پوشانیده است. در قسمت کوچکی در پایین این شبکه، نوع دیگری از آجرکاری تزیینی ولی بسیار مشابه آن مشاهده می‌شود که گویای تغییر تصمیم سازندگان در انتخاب نقش در حین ساختمان است. بخش سوم و اصلی تزیین در قسمت فوقانی مناره ارتفاعی حدود ۵/۶ متر دارد. در قسمت پایین بر نواری پهن ردیف‌های خفته و راسته نامنظم آجر به‌طور ممتد و تودرتو چیده شده و آرایه شبه‌کوفی بنایی زنجیره‌ای را القا می‌کند. بر فراز

این نوار و در میان دو قاب تزئینی، چنان‌که گفته شد، کتیبه‌ای آجری به خط کوفی ساده بر پیرامون مناره نقش بسته‌است. تمام متن در یک خط نوشته شده؛ تنها در قسمت انتهایی آن کلمه مربوط به رقم صدگان به‌علت کمبود جا بر خط دوم، بالای خط اصلی قرار داده شده‌است. مناره مسجد برسیان نمونه‌ای برجسته از مناره‌های شاخص سرزمین ایران پیش از سلجوقی و دوره سلجوقی است؛ مناره‌های مدور مرتفع در یک قطعه یا در چند قطعه مطبق که قطر آن به نسبت ارتفاع به تدریج کاهش می‌یابد و تناسبی موزون و چشم‌نواز برای این بناها می‌آفریند. تزئینات متنوع آجر از انواع هندسی و نیز نوشتاری گرداگرد آنها را پوشانیده‌است. انتخاب این آرایه‌ها در جایگاه‌های مشخص و مناسب و در اندازه‌ها و اشکال حساب‌شده نسبت به ارتفاع بنا، گواه بر مهارت استادان هنرمند این سرزمین است (لاله، ۷۱۸).

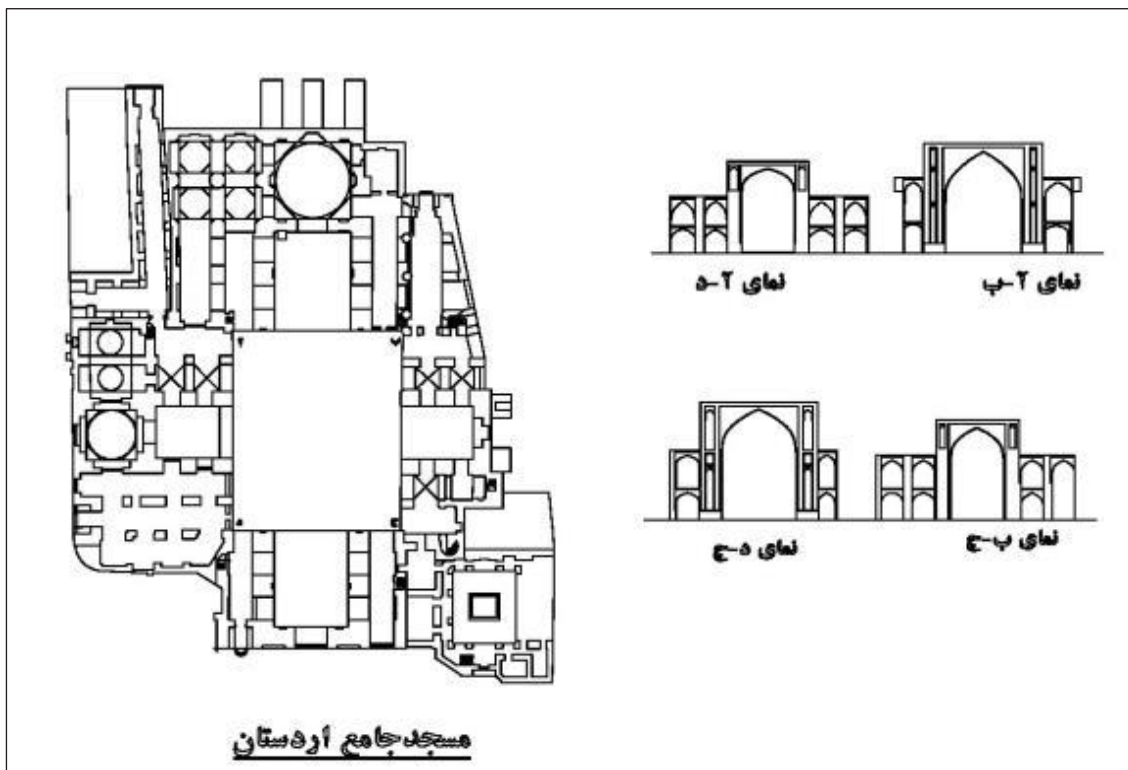
۱۱) مطالعه تطبیقی مسجد جامع اردستان

مسجد جامع اردستان (تصویر ۱۳؛ نقشه ۳۰)، از مساجد چهار ایوانی دارای اجزای گنبد، گنبدخانه، مناره، شبستان، صحن و محراب و از نخستین مساجد چهار ایوانی در ایران است و معماری آن برگرفته از معماری پیش از اسلام و تلفیق معماری قرون نخستین دوره اسلامی (شیوه خراسانی). هسته اولیه پیدایش مسجد به قرن دوم و سوم هجری قمری بازمی‌گردد و قطع به یقین، بر روی ویرانه‌های یک بنای قدیمی‌تر احداث

تصویر ۱۳) مسجد جامع اردستان (مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی اصفهان)

شده‌است. مسجد در ابتدا به صورت شبستانی بوده و بعدها دو ایوان بدان الحاق شده که ایوان اصلی آن در مقابل محراب و دیگری روبروی آن بوده و در دوره سلجوقی طرح آن به صورت مسجد چهار ایوانی درآمده‌است. مسجد اردستان دارای صحن و حیاط مرکزی است که چهار ایوان در چهار جهت صحن قرار گرفته‌اند؛ ولی مسجد جامع برسیان بر روی یک چهارطاقی منفرد و چهارصُفّه عصر ساسانی شکل گرفته‌است. معماری مسجد اردستان دوآشکوبه است و گنبدخانه مسجد در عهد سلطان ملکشاه سلجوقی احداث شده که هم‌عصر احداث گنبدخانه مساجد جامع اصفهان و برسیان است. مسجد چهار ایوانی اردستان فعلی بین سال‌های ۵۵۳ و ۵۵۵ق ساخته شده‌است. سازه معماری مسجد و مناره اردستان همانند مسجد برسیان تماماً آجری و تزیینات آن به صورت آجرکاری و کتیبه‌های گچی مزین به آیات قرآن و محراب آن دارای تزیینات گچبری نفیس و پرتکلف است که آن را هم‌تراز محراب‌های همان دوره نظیر محراب مساجد جامع برسیان، گلپایگان و زواره؛ و گنبد علویان همدان است. برای نشست گنبد روی گنبدخانه نیز همانند مسجد جامع برسیان، از تکنیک گوشه‌سازی سه‌کنج استفاده شده‌است. مناره مسجد جامع اردستان الحاقی بوده؛ ولی در مسجد جامع برسیان، مسجد بعداً به مناره الحاق شده‌است. همانند مساجد اوایل دوره سلجوقیان، مساجد جامع اردستان و برسیان هر دو فاقد گلدسته در کنار ایوان هستند.

نقشه ۳۰) نماهای معماری مسجد جامع اردستان (مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی اصفهان)

نتیجه‌گیری

عصر سلجوقی به دلیل رفاه نسبی اقتصادی، امنیت زیاد و سکون و آرامش، عصر شکوفایی هنر و تمدن ایرانی - اسلامی است. سبک رازی یکی از مهمترین و تاثیرگذارترین شیوه‌های معماری در تاریخ معماری ایران به‌شمار می‌رود. گواه این ادعا بناهای با ارزشی است که در حوزه فرهنگی ایران همانند مقبره سلطان سنجر در مرو، برج‌های خرقان، مسجد جامع بروجرود و رباط شرف خراسان طرح‌اندازی شده‌اند. با انتخاب اصفهان به‌عنوان پایتخت پادشاهی سلجوقی، در این شهر و در جای‌جای این استان، بناهای فاخر و باشکوهی همچون مساجد، مدارس، مناره‌ها، برج‌ها و مقبره‌ها احداث شدند که برخی از آنان با وجود عدم رسیدگی، بی‌مهری و زنگار زمان، همچنان در تاریخ معماری ایران می‌درخشند. روستای برسیان در نزدیکی رودخانه زاینده‌رود و در خط سیر مسیر اصلی جنوب به شمال ایران و مسجد برسیان نیز در جوار این شاهراه قرار دارد. هسته اصلی شکل‌گیری روستای اولیه برسیان به عهد ساسانیان بازمی‌گردد؛ ولی کانون شکل‌گیری روستای فعلی، مسجد جامع برسیان است. مسجد و مناره برسیان یکی از شاخص‌ترین بناهای معماری ایرانی است که در این عصر بنیان نهاده شده‌است. به‌یاری کتیبه‌هایی که در مناره و محراب وجود دارد، می‌توان تاریخ دقیق احداث این بنا را مشخص نمود. احداث مناره ۷ سال پیش از احداث مسجد است؛ ابتدا مناره احداث و سپس مسجد به آن الحاق شده‌است. سبک معماری مسجد برسیان، رازی و به‌صورت مسجد دو ایوانی و دارای عناصری نظیر گنبد، گنبدخانه، مناره، ایوان، صحن و محراب است. مسجد جامع برسیان به‌صورت بنای چهارطاقی کوشک‌مانند منفرد است و بر روی ویرانه‌های یک چارطاقی عهد ساسانی شکل گرفته‌است. بنای مسجد جامع برسیان ادامه‌دهنده عصر درخشان مسجدسازی در عصر سلجوقی است؛ به‌نحوی که از بناهای پیش از خود همانند مسجد جامع اصفهان، تأسی گرفته و بر بناهای پس از خود، همانند مسجد جامع زواره، مسجد جامع گلپایگان و مسجد جامع اردستان، تأثیر گذاشته‌است. و همه این مساجد همچون رشته‌هایی به‌هم‌پیوسته، سنت‌های گذشته را به سنت‌های آینده انتقال می‌دهند.

منابع و مأخذ:

- آرشیو اداره میراث فرهنگی اصفهان.
- بهشتی، سید محمد؛ *فرهنگنامه معماری ایران*، تهران: انتشارات فرهنگستان هنر، ۱۳۸۹.
- حاتم، غلامعلی؛ *معماری اسلامی ایران در دوره سلجوقی*، تهران: جهاد دانشگاهی دانشگاه هنر، ۱۳۷۹.
- سیرو، ماکسیم؛ *کاروانسراهای ایران و ساختمانهای کوچک میان راهها*، ترجمه عیسی بهنام، تهران: انتشارات سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران، ۱۳۴۵.
- شاطریان، رضا؛ *تحلیل معماری مساجد ایران*، تهران: انتشارات نورپردازان، ۱۳۹۰.
- کیانی، محمدیوسف؛ *کلیس، ولفرام؛ فهرست کاروانسراهای ایران*، تهران: انتشارات سازمان میراث فرهنگی، چاپ اول، ۱۳۶۲.
- کیانی، محمدیوسف؛ *معماری ایران در دوره اسلامی*، تهران: انتشارات سمت، چاپ دوم، ۱۳۸۳.
- لاله، هایده؛ «مسجد برسیان»، *دایرةالمعارف بزرگ اسلامی*، ج ۱۱، ۱۳۸۱، صص ۷۱۵-۷۱۹.
- هنر فر، لطف‌الله؛ *گنجینه آثار تاریخی اصفهان*، جلد ۱، اصفهان: کتابفروشی ثقفی، ۱۳۵۰.